

a garantáló hatalmak hatáskörébe utalta. Andrássy 1878 áprilisában jegyzéket juttatott el az érdekelt hatalmakhoz és nemzetközi kongresszus összehívását indítványozta a San Stefanó-i béke felülvizsgálata céljából.

Az egyoldalú orosz eljárással elégedetlen Anglia teljes melletl támogatta a Monarchiát. Alig pár nappal San Stefano után Oroszország angol és osztrák–magyar jegyzéket kapott, amelyben felszólították, hogy a békeszerződést bocsássa a garantáló nagyhatalmak nemzetközi kongresszusa elé. Az iratokat kategorikus hangnemben fogalmazták: elutasítás esetén Oroszországnak a nagyhatalmak fegyveres fellépésével kellett számolnia.

A földközi-tengeri flotta tüntető jelenléte bizonyította, hogy a háborús szándék Angliában valóban fennáll. Pétervárott ingadozni kezdtek. Górcsakov kijelentette: Oroszország nincs abban a helyzetben, hogy a nyugati hatalmak ellen újabb háborút viselhessen. A döntés előtt azért megpróbálkoztak azzal, hogy Ausztria–Magyarországgal külön megállapodásra lépjenek. Bécsben a cár megbízottja ajánlatot tett a balkáni orosz és osztrák érdekszférák elhatárolására, természetesen a San Stefanó-i béke intézkedéseinek fenntartása alapján. A császárvárosban mereven elzárkóztak minden külön megállapodás elől. Az orosz kancellár ezek után hivatalosan közölte, hogy elfogadja a nagyhatalmak kongresszusra irányuló ajánlatát.

A cári diplomácia március folyamán kinyilvánította készségét a San Stefanó-i béke revíziójára, a nemzetközi kongresszus előkészítése azonban még hosszú időt vett igénybe. Az igazi diplomáciai küzdelem így a kongresszus előkészítése idején zajlott le. Andrássy továbbra is kezében tartotta a kezdeményezést, de vigyázott arra, hogy az Angliával való egyetértést megőrizze. A két hatalom ezért együttesen követelte Oroszországtól, járuljon hozzá a Bulgáriával kapcsolatos területi intézkedések megváltoztatásához. Anglia a kaukázusi orosz szerzemények megkurtításához is ragaszkodott. A Monarchia, jóllehet a területhez közvetlen érdekei nem fűződtek, ebben a kérdésben is Anglia oldalán állt. Az angol–osztrák–magyar nyomás ismét felborzolta az orosz kedélyeket, de a háborús kockázat elvetése után csak további engedékenységgé jöhetett szóba. Május végén, június elején kétoldali megállapodások rögzítették a végrehajtandó változtatásokat. Andrássy bizakodóan tekinthetett a jövőbe. Ígéretet kapott Angliától, hogy az összehívandó nemzetközi kongresszuson támogatni fogja Bosznia és Hercegovina anektálására irányuló törekvését.

A nagyhatalmak kongresszusa 1878. június 13-án ült össze Berlinben. Noha az alapkérdéseket már a korábbi megállapodások szabályozták, a tanácskozás nem volt mentes a vitáktól és a feszültségtől. Bulgária déli határainak meghúzásában Gorcsakov és Disraeli különböztek össze, hasonlóképpen angol–orosz vita keletkezett a cárizmus kaukázusi szerzeményeinek kérdésében. A törökök makacsul ellenálltak Bosznia–Hercegovina tervezett osztrák–magyar annektálásának, úgyhogy Disraeli közös megegyezés alapján csupán a két tartomány ideiglenes megszállását javasolta. Bulgária jövőjét illetően az angol–osztrák–magyar összhang is hiányzott. Nem utolsósorban a bázisgazda és az elnök tisztét betöltő Bismarck kitartó közvetítésének volt köszönhető, hogy az ellentétek végül is elsimultak. 1878. július 13-án hét hatalom (Anglia, Ausztria–Magyarország, Franciaország, Németország, Olaszország, Oroszország, Törökország) képviselői aláírták a San Stefanó-i béke helyébe lépő berlini szerződést. Bulgáriát három részre osztották: Macedónia közvetlenül visszakerült Törökországhoz, Kelet-Rumélia (a török csapatok visszatérésének tilalmával) közigazgatási autonómiát kapott. Csupán az ilyenformán megcsonkított Bulgária válhatott autonóm fejedelemséggé. Bulgária orosz megszállásának időtartamát kilenc hónapra korlátozták. A szerződés elismerte Szerbia, Románia és Montenegró függetlenségét. A kongresszus jóváhagyta Oroszország területi szerzeményeit és felhatalmazást adott a Monarchiának Bosznia–Hercegovina, valamint a novibazári szandzsák megszállására. A három-császár irányvonallal szakító osztrák–magyar külpolitika tehát jelentős sikereket könyvelhetett el.

Ezek a sikerek elsősorban a nemzetközi körülmények kedvező alakulásából következtek. Közrejátszott az is, hogy a Monarchia 1878 tavaszán nagyhatalomra valló határozottsággal lépett fel. Az erélynek persze megvoltak a belső korlátai, a Monarchia háborúhoz nem folyamodhatott, de az elérendő célok tekintetében mégiscsak létrejött a számottevő belső tényezők egysége. A három császár politika mögött annak idején csak az udvari körök aktív oroszbarátsága és a szláv lakosság egy részének passzív támogatása állott. Ellene volt az egész magyar közvélemény, rosszsallotta az osztrák–német lakosság is. E politika csődjének megmutatásakor a magyar politikai vezető réteg gyökeres fordulatot, Oroszország elleni háborút követelt, de a szélsőséges program a Monarchián belül nem talált támogatásra. Abban a kérdésben azonban, hogy a San Stefanó-i békét

revízió alá kell venni, az osztrákok, a magyarok, a lengyelek és a konzervatív udvari körök véleménye teljesen egybevágott. A részletkérdésekben megmaradtak a különbségek, de Andrásy programja, amely az orosz visszaszorítására, a szláv államok korlátozására és a Monarchia balkáni pozícióinak erősítésére törekedett, szerencsésen egyesítette az összes lényeges tendenciát.

Az 1878 márciusában beiktatott mérsékelt oroszellenes irányvonal a kétségtelen sikerek ellenére sem tudott megszilárdulni. A külpolitikai célok egysége a berlini kongresszus után újra megbomlott, a Monarchia belső tekintetben válságos állapotba került. A hazatérő Andrássyt Bécsben és Pesten macskazenével fogadták. Az ellentétek Bosznia–Hercegovina megszállásának kérdésében csúcsosodtak ki. A két délszláv tartomány okkupálása a berlini kongresszus mandátuma értelmében 1878 nyarán és őszén, nem kis nehézségek árán végbement, de a megoldás a Monarchián belül mindenütt ellenkezésbe ütközött. Az osztrákok és a magyarok a szlávság számbeli növekedésének következményeitől tartottak, az előbbieket a lajtántúli vezető szerepet, az utóbbiak a dualista struktúrát féltették. A csehek és a szerbek egészen más okból, de hasonló erővel tiltakoztak: ők a szláv államalakulás akadályozása miatt emeltek vétőt. Az udvari körök – a horvát és a szlovén vezető réteg támogatásával – kevesellték a megszállást és Andrássytól a végleges birtokbavételt, az annexiót kérték számon. Ausztriában az okkupáció belpolitikai válságot eredményezett, amely elsodorta a kiegyezés óta kormányzó liberális pártot, Magyarországon pedig megbontotta a hatalmon levő Szabadelvű Párt egységét. Andrásy elszigetelődése a Monarchia-szerte mutatkozó konzervatív törekvések további erősödéséhez vezetett és az újabb külpolitikai irányváltás esélyei egy esztendővel a berlini kongresszus után valószínűnek látszottak.

A mérsékelt oroszellenesség, amelyet Andrásy neve fémjelzett, a külső körülmények alakulása folytán egyelőre mégis időszerű maradt. Oroszország a berlini kongresszuson elszenvedett kudarcát Németországnak tulajdonította és alaposan megneheztelt érte. Az orosz politika németellenes fordulata és az osztrák–magyar politika konzervatív vonalának erősödése 1879 nyarán teljes komolysággal vetette fel Bismarck előtt a Németország ellen irányuló osztrák–orosz megegyezés lehetőségét. A veszély elhárítására már más eszköz nem maradt, mint hogy a két

korábbi partner, Oroszország és Ausztria–Magyarország közül az egyiket, még a másik elleni elkötelezettség árán is, szorosabban Németországhoz láncolja. Kisebb ingadozás után a választás a Monarchiára esett. A német kancellár 1879 augusztusában találkozott Andrássyval és ajánlatot tett neki a német–osztrák–magyar szövetség megkötésére.

Bismarck indítványa szerint a két szerződő félnek fegyveres segélynyújtásra kellett köteleznie magát bármely kívülről jövő támadás esetére. Andrássy már bukott politikus volt, de a német ajánlat lehetőséget adott neki, hogy maradandó nyomokat hagyjon maga után a Ballhausplatzon. Még az udvar oroszbarát köreit is könnyen meggyőzhette arról, hogy a német kötelezettségvállalás milyen előnyökkel jár a Monarchia biztonsága szempontjából. A német ajánlat persze nem az eredeti Andrássy-féle program megvalósulását jelentette: oroszellenes támadó szövetségről szó sem lehetett. Andrássy azonban észrevette, hogy Németország kényszerhelyzetbe került. Bismarck javaslata a Németországot érő francia támadást is casus foederisnek nyilvánította. Andrássy a legmerevebben elzárkózott az ilyen kötelezettségvállalás elől. Végül valóban Bismarck kényszerült engedményre. A kancellárnak Berlinben is nehézségei támadtak: I. Vilmos hallani sem akart az Oroszország elleni szövetségről, ám Bismarckkal és az egész minisztériummal szemben nem tudta akarátát érvényesíteni. A szerződést 1879. október 7-én írta alá a külügyminiszteri állásból már visszalépett Andrássy és a bécsi német nagykövet. Az első cikkely kimondta, hogy az Oroszország oldaláról jövő fegyveres támadás esetén a felek összes katonai erejükkel egymás segítségére sietnek. A második cikkely szerint a felek szerződő társuk egyéb fegyveres konfliktusa esetén jóindulatú semlegességre kötelezik magukat. Ha azonban a szerződő fél ellenfelének Oroszország is fegyveres segítséget nyújt, akkor a szerződés első cikkelye, a beavatkozási kötelezettség lép érvénybe. A második cikkely a gyakorlatban annyit jelentett, hogy a Monarchia semleges maradhat egy német–francia háború esetén, csak akkor kell beavatkoznia, ha Oroszország a hadviselő Németország ellen fellép. (Abban az esetben tehát, amelyet tulajdonképpen az első cikkely casus foederisnek nyilvánított.) Kétségtelen, hogy az egyezmény a Monarchia számára biztosított nagyobb kedvezményt. A szerződést öt évi időtartamra kötötték. Még aláírói sem gondolták, hogy négy évtizeden át tartó elkötelezettség lesz belőle.

3. BOSZNIA ÉS HERCEGOVINA OKKUPÁCIÓJÁNAK HATÁSA MAGYARORSZÁGON

A BALKÁNI VÁLSÁG ÉS A MAGYAR POLITIKAI KÖZVÉLEMÉNY

A magyar kormány és az ellenzék a balkáni háború megindulásakor a status quo, az adott helyzet fenntartásának álláspontjára helyezkedett. A kor sajtójában természetesen nem hiányoztak a balkáni népek függetlenségét pártoló megnyilatkozások sem, hiszen egy kis államokból felépülő Balkán-félsziget – a Monarchia túlsúlya mellett – belefért a magyar liberalizmus külpolitikai elképzeléseibe. A kiegyezés után Andrássy még Szerbiának akarta adadni Boszniát és Hercegovinát. Oroszország aktív fellépése Törökország ellen azonban Magyarországon is áthangolta a kedélyeket. Attól tartottak, hogy a szláv nemzetiségekben bővelkedő Magyarország Oroszország és az annak vazallusaiként létrejövő szláv államok harapófogójába kerül. Ezért elsősorban Törökország megerősítésére és természetesen modernizálására törekedtek. Amikor azonban bebizonyosodott, hogy Andrássy kísérletei a török birodalom reformok útján történő átmentésére nem vezetnek eredményre, a kormány és az ellenzék ebben a kérdésben is szembekerült egymással. Míg korábban Tisza Kálmán a közös minisztertanács ülésein az osztrák liberálisokkal összefogva ellenezte a Monarchia hódító balkáni fellépését, a külpolitikai helyzet változása nyomán kényszerűen elfogadta azt a tervet, hogy Oroszország balkáni befolyásának erősödését Bosznia és Hercegovina elfoglalásával kell ellensúlyozni – saját kifejezése szerint: a két rossz közül a kisebbet választotta. Az okkupáció költségeit azonban mindkét kormány vonakodott előteremteni, mire az uralkodó saját lemondását is kilátásba helyezte arra az esetre, ha őt a déli foglalásban megakadályozzák. A katonai vállalkozás végrehajtását illetően tehát nagy ellentétek voltak a korona, a hadvezetés és a kormányok között. Kifelé azonban ez nem látszott: Tisza zokszó nélkül fedezte Andrássyt az ellenzék támadásaival szemben.

Az ellenzék ugyanis nem követte sem Andrássyt, sem Tiszát. A jobboldali ellenzék Apponyi Albert irányításával konzervatív alapról szállt síkra Törökország integritása mellett. A baloldal viszont azért ellenezte Bosznia és Hercegovina elfoglalását, mert ez a szláv túlsúlyt növelné a Monarchiában, és újabb közös ügyet teremtene Ausztria és Magyaror-

szág között. Az Andrássy által képviselt korlátozott osztrák–magyar–orosz együttműködést az ellenzék tisztán oroszbarát külpolitikának tartotta, nem látta a két nagyhatalom közötti rivalizálást, ellentétek gyors éleződését. Ebben az érzelgős korban nagy súllyal estek latba a török szimpátiák is, hiszen Törökország közel két évszázada rendszeresen menedéket nyújtott a magyar szabadságmozgalmak vezetőinek. A függetlenségi politikusok egy részét még az 1848-as kelet-európai liberális nemzedék alapvetően helyes felismerése vezette, hogy a demokratikus és nemzeti mozgalmak fő ellenfele már nem a lassan halódó török birodalom, hanem az erős cári Oroszország. Komoly hatást gyakorolt a „liberális minta-állam”, Anglia határozottan oroszellenes állásfoglalása is. Az ellenzék maga mögött tudva a magyar közvélemény támogatását, szimpátiamegmozdulásokat szervezett Törökország támogatására. 1877 januárjában ifjúsági tisztelgő küldöttség utazott Törökországba, majd onnan is érkezett delegáció Budapestre. December 16-án a fővárosban addig nem látott nagyságú tüntetésre került sor, amely a miniszterelnöki palota ablakainak beverésével ért véget. A törökbarát megmozdulásokra viszont Horvátországban szlávbarát ellentüntetésekkel válaszoltak.

Magyarország délszláv lakossága már a szerb–török háború kitörése előtt is kimutatta együttérzését elnyomott balkáni testvérei iránt, s a háborúskodás megindulása után ez tovább fokozódott. Sokan beálltak önkéntesnek a szerb hadseregbe, mások gyűjtést indítottak megsegítésükre. A kormány a szimpátiamozgalom elfojtására Kozma Sándor főügyész kiküldésével széles körű vizsgálatot indított a délvidéken, s a Szerbia javára folytatott titkos toborzás, lázítás és felségsértés vádjával többek között letartóztatta – mentelmi joga ellenére – Svetozar Miletić szerb képviselőt. A képviselőház a függetlenségi képviselők tiltakozása ellenére tudomásul vette a kormány eljárását, s a bíróság a gyengén megalapozott vádak alapján 5 évi elzárásra ítélte Miletićet. 1879-ben ugyan kegyelmet kapott, de a boszniai válság kritikus idejére sikerült e harcos szerb képviselőt, Tisza régi ellenfelét elhallgattatni, a nemzetiségi politikusokat megfélemlíteni.

Amikor 1877 őszén az orosz hadak előnyomulását a törökök Plevnánál megállították, Magyarországon újabb oroszellenes hullámot kavart az ellenzéki agitáció. A mozgékony, ötletgazdag Ugron Gábor irányítása alatt néhány erdélyi ellenzéki képviselő egyenesen kalandos katonai

vállalkozásba kezdett. Titokban pár száz fős szabadcsapatot próbáltak toborozni a Székelyföldön, hogy azután – valószínűleg angol pénzen vett fegyverekkel – Moldvába betörve, a Szeret egyik hídjának felrobbantásával elvágják az orosz csapatok egyetlen utánpótlási vonalát, s Orosz–Lengyelországban is fegyveres felkelést robbantsanak ki. Tisza csendőrkkel összefogdostatta a toborzókat, a fegyvereket elkoboztatta, s véget vetett a magyar történelem utolsó romantikus összeesküvésének. Fél év múlva azután az eljárás befejezése nélkül kegyelmet kaptak „a bűnvizsgálatba vett honfiak”.⁷

A budapesti utcai megmozdulások megakadályozására a kormány 1877 decemberében minden tüntetést betiltott, s vidéken is olyan szigorú feltételeket szabott, ami a betiltással volt egyenértékű. Joggal tartott ugyanis attól, hogy a főváros után az ellenzék vidéken szervez nagyszabású kormányellenes megmozdulásokat.

A parlamentben az ellenzék támadásaival szemben Tisza az „akciószabadság” fenntartásának formulájával, a szó szoros értelmében vett csűrés-csavarással fedezte a Monarchia külpolitikáját. Saját pártjára sem számíthatott, sőt el kellett tűrnie párthívei egy részének duzzogását, alkalmi szembefordulását. Kényszerből szabadjára engedte a gyeplőt, „csak azt kívánta, hogy az egész érzelmi színjáték komoly akarattá ne keményedjen”.⁸ A Függetlenségi Párt az Oroszország elleni fegyveres fellépést követelte. Maga Kossuth is így foglalt állást, Helfy és Simonyi pedig a parlamentben tiltakozott a balkáni hódítások ellen. A delegáció és a képviselőház végül is megszavazta a 60 milliós rendkívüli hadikiadást, amit aztán a boszniai okkupáció céljaira fordítottak. A parlament igényt tartott a külpolitika irányítására, a beleszólásra az események menetébe, a kormány viszont nem engedhette meg, hogy a kulisszák mögött folyó diplomáciai alkudozások a képviselőház nyilvánossága elé kerüljenek. A parlamenti viharok elkerülése, a kormány nagyobb mozgásszabadságának fenntartása céljából Tisza időben előbbre hozta az országgyűlés berekesztését, hogy az a boszniai bevonulást ellenzéki hangokkal meg ne

⁷ Az 1878. május 2-i minisztertanács jegyzőkönyve. Magyar Országos Levéltár, Bp. Minisztertanácsai jegyzőkönyvek (továbbiakban: OL MT).

⁸ APPONYI ALBERT, Emlékirataim. Ötven év. Ifjúkorom – Huszonöt év az ellenzéken. Bp. 1922. 99.

zavarhassa. A kormány kétségbeesetten kérte az uralkodót, hogy a nagyobb nyomaték kedvéért „az országgyűlést ez alkalommal személyesen berekeszteni kegyeskedjék”.⁹ Ez 1878. június 30-án meg is történt. Nem sikerült viszont a választásokat még a katonai bevonulás előtt lebonyolítani, bármennyire is tartottak Bécsben és Budapesten is az okkupáció kellemetlen belpolitikai hatásától.

BOSZNIA MEGSZÁLLÁSA

Az 1878. július 29-én megindult okkupációban a mohamedán lakosság nem várt ellenállása miatt újabb hadtesteket, közel 200 ezer embert vetettek be, sőt a parlament hozzájárulása nélkül még honvédalakulatokat is. Végül szabályos helyi háború árán – amelyben a Monarchia 7410 embert veszített, a hadiköltség pedig meghaladta a 100 milliót – október 20-ára sikerült a két tartományt elfoglalni.

A berlini kongresszus egyetértésével végrehajtott megszállás – főként a hadjárat egyes szerencsétlen eseményei miatt – országszerte újabb ellenzéki tiltakozási hullámot váltott ki. Elsősorban a Dél-Dunántúlon és a Duna–Tisza közén volt nagy az elégedetlenség amiatt, hogy éppen a nyári munkák idején rendelték ki a parasztokat és szekereiket hosszú és fáradságos, katonai célú fuvarokra. A megyék tiltakoztak. Pest vármegye alispánja egyenesen megtiltotta a katonai előfogatok kirendelését. Somogy, Zala és Baranya vármegye is törvénytelennek minősítette a kormány eljárását, s a miniszterelnök és a honvédelmi miniszter felelősségre vonását követelte. A megyék zúgolódását a kormány eleresztette a füle mellett, hiszen a főispánok útján bármilyen utasítást gyorsan végrehajthatott.

A Boszniából érkező riasztó veszteség hírek közepette, augusztus elején került sor az új választásokra. A kormány nehéz napoknak nézett elébe, s minden oka megvolt a borúlátásra. A folygyülemlett elégedetlenség megmutatkozott a szavazók állásfoglalásában. A kormánypárt mindössze 77 főnyi többséget tudott elérni, pedig Tisza a vitás kerületek megnyerésére tetemes összegeket, Erdélyben 40 ezer, az ország belső részein pedig 100–120 ezer forint választási költséget irányozott elő. Ő maga is

⁹ Az 1878. június 13-i minisztertanács jegyzőkönyve. OL MT.

megbukott régi kerületében, Debrecenben a függetlenségi Simonyi Ernővel szemben, barátja, Jókai pedig Szilágyi Dezső mögött maradt kisebbségben a Józsefvárosban. A Ferencvárost is meghódította a magát kurucnak álmódó ellenzéki történész, Thaly Kálmán. Az okkupációt ellenző Függetlenségi Párt és a 48-as párt mandátumainak száma 75-re nőtt. A belső ellentétektől szabdalt Egyesült Ellenzéket azonban sikerült a kormánynak meggyöngítenie: mindössze 71-en jutottak a képviselőházba.

Az októberben összeülő képviselőházban az ellenzék még egy rohamot indított az okkupációs politika miatt a kormány ellen. Tiszának most kellett számot adni a haragvó szónokok s a csöndben áskálódók e megbolydult gyülekezete előtt a bevonulás időszakában folytatott abszolutisztikus jellegű kormánypolitikáról, a parlament felhatalmazása nélkül munkálatba vett stratégiai vasútvonalakról, a gyülekezési jog erőszakos korlátozásáról, a katonai előfogatok kirendelése és a honvédség bevetése körüli szabálytalanságról. A Függetlenségi Párt vádemelési, az Egyesült Ellenzék pedig bizalmatlansági indítványt nyújtott be a kormány ellen. Maga a Szabadelvű Párt sem állt fenntartás nélkül Tisza mellett. Soraiból is sokan látták elérkezettnek a pillanatot arra, hogy megszabaduljanak tőle, bár mozgásszabadságukat bénította, a szembefordulni készülőket meg-megtorpantotta az ellenzéki támadás hevesége, a párt teljes szétesésének veszélyérzete. A parlamenti vihar azonban részben a kormány feje fölött vonult el. Széll Kálmán pénzügyminiszter ugyanis, aki eddig hűségesen szállította az okkupációhoz szükséges pénzüsségeket, tiltakozásul a legfelsőbb katonai körök meg-megújuló követeléseire ellen, amelyek kilátástalanná tették az államháztartás rendbehozatalát, s Szaloniki felé irányuló hódító szándékaikkal beláthatatlan nemzetközi konfliktus veszélyét idézték fel, lemondott. Félreállítását 1878. szeptember 29-én az egész kabinet lemondása követte. Így aztán a képviselőházi támadások áradata egyre inkább a Bismarck által ironikusan „polgári utójátéknak” nevezett csetepatévá szelidült.

A Függetlenségi Párt vezetői a boszniai felkelés kezdetén függetlenségi törekvéseikkel részben még rokonnak érezték a balkáni nemzetek önállósodási törekvéseit. A 70-es években a függetlenségi ellenzék változatlanul támatta a balkáni hódításokat, mert még nem érezte szükségesnek, hogy a Monarchia a balkáni népek fölötti rendező hatalomként lépjen fel. Az ellenzék elsősorban országos keretekben, hangsúlyozottan csak a

magyar glóbusz szemléletével politizált. Számára a Habsburg-monarchia továbbra is idegen maradt, nem volt hajlandó elismerni osztrák–magyar közös érdekek létezését. Ebbe a szemléletbe belefért a balkáni nemzetek érdekeinek alkalomszerű védelme. Eötvös Károly később ezt úgy fogalmazta meg, hogy nem szabad a szomszédos kis népeket olyan politika szolgálíva tenni, amit a magyarság is ellenez. A képviselőház és a delegáció ugyan még évekig elvitatkozott az okkupáció utóhatásain, de rendre megszavazta a berlini szerződés becikkelyezéséről, az újabb rendkívüli hadikiadásokról, Bosznia közigazgatásának megszervezéséről és a közös vámterületbe való bevonásáról szóló törvényjavaslatokat.

Boszniát és Hercegovinát sem Magyarország, sem Ausztria nem akarta magához csatolni, de a másiknak átengedni sem akarta. Az újonnan megszállt tartományokat mindkét fél kívánságára úgy kellett a kettős Monarchiába bekapcsolni, nehogy ezáltal „a dualizmus megzavartatására alkalom nyújthassék”.¹⁰ Az első hónapokban a közös minisztertanács döntései alapján kormányozták őket. 1879 februárjától azután a két tartomány gazdasági és közigazgatási megszervezése, igazgatása, a korszak végéig a közös pénzügyminiszter alá tartozott. (Csupán a kis dunai sziget, Ada Kale került magyar igazgatás alá.) Bosznia igazgatásába döntően belefolyt még a felső hadvezetés, hiszen a mindenkori katonai parancsnok volt a tartományfőnök, s főként katonai célból építették az utakat és a vasutakat, a postát pedig egyedül a hadsereg tartotta a kezében. Érdemi reformokat csak a két kormány és a két parlament előzetes egyetértésével lehetett keresztülvinni.

Maga a Boszniát és Hercegovinát irányító szarajevói tartományi kormány (Landesregierung) a közös hadsereg és a közös pénzügyminisztérium irányelvei szerint működő hivatal volt, amely Bécsből kinevezett tisztviselőkkel állt. Munkája nyomán a formailag továbbra is szultáni fennhatóság alatt álló tartomány a felvilágosult abszolutizmus módszereivel igazgatott rendőrállammá alakult. Az 51 110 km² területű, 1,3 millió lakosú, fában és ásványi kincsekben gazdag, de nagyon fejletlen országban mohamedán, görögkeleti és katolikus népesség élt, vidékenként eltérő birtokstruktúra, vallás, szokásjog és helyenként egyházi igazságszolgáltatás hagyományai között. Az új kormányzat igyekezett elkerülni

¹⁰ Az 1879. szeptember 22-i minisztertanács jegyzőkönyve. OL MT.

az itteni archaikus állapotok erősebb megbolygatását. Bár Andrássy az okkupáció előtt ismételten kilátásba helyezte az agrárkérdés megoldását, az osztrák-magyar uralom érintetlenül meghagyta a török időkből származó feudális agrárviszonyokat. A keresztény délszláv parasztság fele ún. kmet volt, aki termése jelentős részét – vidékenként változóan egy-negyedét-felét – a mohamedán földesuraknak kényszerült átengedni, s nem egy helyen még robotmunkát is végzett azok birtokán. A kmetek pénz és hitel hiányában nemigen tudták telkeiket e szolgáltatások alól megváltani, a kormány pedig egyelőre nem tudott ehhez anyagi segítséget nyújtani. Nagyobb reformtevékenységhez ugyanis csak a magyar és az osztrák parlamentek által engedélyezett pénzüsszeg birtokában láthatott volna hozzá. A két kormány azonban örült, ha a vonakodó képviselők a boszniai lázadások leveréséhez és a csapatok állomásoztatásához szükséges költségeket egyáltalán megszavazták. Mert a berendezkedés első éveit lázadások tették nyugtalanná.

1880-ban a magyar kormány aggályai ellenére a tartományokat bekapcsolták a közös vámterületbe, az adókat megemelték, s megkezdték a katonaszedést, ami általános felzúdulást váltott ki. Az 1882. évi hercegovinai lázadás leverése után a délszláv viszonyokat jól ismerő Kállay Béni lett a közös pénzügyminiszter, egyben a tartományok első számú kormányzója, ő látott hozzá a polgári közigazgatás egész hálózatának kiépítéséhez. Működése alatt fejeződött be a területek tényleges pacifikálása. Nagy hivatali apparátus, 25 ezer katona és 3 ezer csendőr vigyázta a rendet, s a különféle vallásfelekezetek között egyensúlyozó, de a gazdag mohamedán földesurakat inkább támogató Kállaynak két évtized alatt sikerült a tartományok kiadásaihoz a pénzt belső forrásokból előteremteni, ezzel a helyi kormányzást a budapesti és bécsi parlamentek befolyásától legalább részben függetleníteni. Teljesen ezt soha nem lehetett megvalósítani, mert az ott állomásozó katonaság költségeit továbbra is a két birodalomfélnek kellett fedezni. Bosznia és Hercegovina – bár különleges helyzetét 1918-ig megőrizte – néhány év leforgása alatt a Monarchia szerves kiegészítő része lett. Történtek bizonyos lépések az ország gazdasági életének fejlesztésére s modernizálására is: vasútvonalak épültek, hitelintézetek, nagyipari üzemek létesültek, fellendült a bányászat, az erdőgazdaság és az állattenyésztés. Bosznia és Hercegovina azonban ennek ellenére mindvégig a Monarchia legkevesbé fejlett területe maradt.

Az okkupáció után sem a kormány, sem Andrássy nem akart újabb hódításokba kezdeni. A balkáni status quo fenntartására irányuló törekvéseiket az ellenzék is támogatta. Utóbbinak mindig voltak ugyan saját külpolitikai elképzelései, de attól félve, hogy a Törökország gyengülésével keletkező hatalmi űrt Oroszország fogja betölteni, maga is egyre inkább azt követelte, hogy ezt az űrt jobb híján a Monarchia töltse be. Ezzel a külpolitika alapkérdésében fokozatosan fölzárkózott a kormány, az udvar és a katonai körök mögé, s így akarva, nem akarva maga is szembekerült a balkáni népek nemzeti törekvéseivel.

A két déli tartomány megszállása hosszú évtizedek vereségei után az első külpolitikai és katonai siker látszatát hozta meg a Habsburgok birodalmának. Az udvari körök azzal áltathatták magukat, hogy a dualista berendezkedés kifelé jól működik, tovább szilárdult a Monarchia nemzetközi helyzete, lehetővé vált a terjeszkedés. De hamarosan tudomásul kellett venniük, hogy az okkupációval maguk ellen fordították a délszláv nemzeti mozgalmakat. A Balkán problémáinak megoldása helyett a problémát behozták a Monarchia határai közé, s ebből nem volt többé kiút. Ferenc József évtizedek múlva is rezignáltan emlegette, hogy a berlini kongresszus idején Disraeli azt mondta a Monarchia megbízottainak, hogy az okkupációval együtt meg kell oldaniuk az egész délszláv kérdést is. „Sajnos azt nem mondta meg – emlékezett az uralkodó –, hogy miként gondolja ő a fatális délszláv kérdés megoldását, pedig egy ilyen tanácsért ma is hálás lennék neki.”¹¹

TISZA KORMÁNYON MARAD

A Tisza-kormány megszilárdulását így egy sor bel- és külpolitikai esemény és az általuk kiváltott, országossá növekedő ellenkezés nehezítette meg. Sokan csalódtak a miniszterelnökben. Azok, akik önálló nemzeti bankot követeltek, éppúgy becsapva érezték magukat, mint azok, akik a réginel kedvezőbb vámszerződést reméltek. Csalódtak mindazok, akik a dualizmus nemzeti irányú módosítását várták az egykori ellenzéki pártvezértől. Ahogy korábban tőle várták mindannak elérését, amire a kiegyezés valójában nem adott lehetőséget, úgy most reményeik szerte-

¹¹ ALBERT VON MARGUTTI, Kaiser Franz Joseph. Wien–Leipzig, 1924. 234.

foszlásának okozóját is benne vélték felfedezni. A közhangulat szembe fordult vele. Tisza, aki hatalmas parlamenti többséggel indult 1875-ben, három év múlva csak keservesen megőrzött néhány szavazat segítségével kerülhette el a Házban a leszavaztatást. Pártja olyannyira szétszakadozott, hogy a képviselőházi szavazáskor nemegyszer csak a miniszterek és az államtitkárok szavazataival tudta javaslatait keresztülerősztatolni. A hatalom azonban mégis a kezében maradt, a dinasztia és a kormányhű hazai uralkodó körök segítségével átvergődött a zátonyokon. A kormánypárt szorongatott helyzetét az ellenzék sem tudta Tisza megbuktatására kihasználni.

A néhány tucat képviselőből álló függetlenségi ellenzék a dualizmus adott rendszerében természetesen nem volt kormányképes párt. Csak az 1878-ra egy csoportba összeverődő, 67-es alapon álló Egyesült Ellenzék lehetett volna képes arra, hogy az uralkodó számára Tisza ellenében tekintélyes politikusokat kínáljon kormányalakításra. Csakhogy ezek a különféle érdekeket képviselő politikusok lehettek ugyan nagy köztisztelőnek örvendő férfiak, mint Pulszky Ferenc, Kerkápoly Károly vagy a még fiatalabb Szilágyi Dezső és Apponyi Albert, aligha voltak azonban alkalmasak a nemesi középosztály tömörítésére és az arisztokráciával kötött szövetség újrendezésére. Minden politikai tapasztalatuk ellenére némileg idegenül mozogtak a magyar politikai életben. Hiányzott ugyanis közöttük az olyan középnemesi eredetű vezéregyéniség, aki a megyei politikában nőtt nagygyá, bánni tudott volna a dzsentrí szélesebb tömegeivel, kiigazodott volna klikkharcaiban. Az Egyesült Ellenzék széthúzó táborán belül a nagybirtokos konzervatív arisztokrácia volt az egyetlen számottevő, társadalmilag önálló tényező. Ez adhatott volna nyomatékot a 67-es ellenzékiiségnek, ha a háttérből kilépve teljesen maga veszi kezébe az ellenzék irányítását. A nagybirtok azonban kisebb sérelmei dacára sem bontotta föl a nemesi középosztállyal kötött szövetséget, nem fordult szembe a Szabadelvű Párttal, nagyobb része továbbra is kitartott mellette. Nem akarta egymaga vállalni a kormányzás népszerűtlen felelősségét, hanem célszerűbbnek ítélte továbbra is egy szélesebb társadalmi bázissal rendelkező középnemesi színezetű párt és kormányzat támogatását.

Tiszától a Monarchia külpolitikájának határozott pártolása, az egész közösügyi rendszer védelmében kifejtett eredményes buzgósága miatt

Ferenc József sem vonta meg támogatását. Tisza számára kedvezően alakult a nemzetközi helyzet is. Bosznia okkupációjával és a kettős szövetség előkészítésével a Monarchia nagyhatalmi helyzete újra stabilizálódott. Az arisztokrácia és az udvar eldöntötte a kabinet sorsát: Tisza Kálmán marad. A képviselőházi vihar csöndesedésével az uralkodó 1878. december 5-én újra őt nevezte ki miniszterelnöknek.

Ha 1877–78-ban Tisza párthívei közül sokan – vezérükben csalódva – új ellenzéki táborra verődtek, onnan várva-siettetve a miniszterelnök elmozdítását, a kormánybuktatás reményeinek kudarca most az ellenzéki politizálásba vetett hitüket rendítette meg. Kényszerűen beletörődtek abba, hogy Tisza Kálmánt nem tudják helyéről kimozdítani. A 67-es ellenzék újsütetű serege erkölcsi vereséget szenvedett, lassan bomlásnak indult. De kényszerűen belenyugodott az ország politizáló közvéleménye is a dualizmus kereteinek, külső formájának változtathatatlanságába.

AZ OSZTRÁK LIBERÁLISOK BUKÁSA

Míg idehaza Tisza Kálmán szabadelvű párti kormánya keservesen átvergődött a gazdasági kiegyezés és az okkupáció zátonyain, a lajtántúli osztrák liberális kormánynak nem sikerült ezt megtennie. Az okkupáció körüli összeütközésekben a liberális Alkotmánypárt felmorzsolódott, a kormány megbukott. Ezzel a birodalom másik felében véget ért a liberális virágkora.

A kiegyezési rendszer lajtántúli bázisa, az osztrák-német liberálisok amúgy is heterogén táborában a 70-es években nemcsak törések mutatkoztak, hanem új politikai csoportosulások körvonalai kezdtek kibontakozni. A kiegyezést megkötő, s az új rendszert kiépítő-fenntartó óliberálisok a centralizált birodalomfél egységét óvták mindenféle nacionalizmus, köztük a német nacionalizmus határozott meghirdetésétől, megelégedvén azokkal a történetileg kialakult, s a kiegyezés által biztosítottnak tűnő kiváltságokkal, amelyek őket a többi nemzetekkel szembeni gazdasági és politikai versenyben előnyökhöz juttatták. Ez az egyszerre arisztokratikus és bürokratikus liberalizmus azonban a nemzeti gondolat virágkorában akkor sem lehetett különösen népszerű, ha képviselői között jó elméleti felkészültségű, kiemelkedő tehetségek is akadtak. A megerősödő német nacionalizmus az egyetemi városok diákifjúsága,

továbbá az Alkotmánypártban fellépő fiatal politikusok körében alakította ki egy újabb politikai program még homályos körvonalait, egyszerre hirdette az alkotmányosság továbbfejlesztését és a külön német érdekeket, a dualizmus fenntartását és annak német szempontú bírálatát. Az új irányzatok körében felvetődött az a terv, hogy Bukovinát, Galíciát és Dalmáciát csak laza szálakkal, autonóm területként kössék Ausztriához, ezáltal is csökkentve a szlávok részarányát és politikai súlyát.

A gazdasági kiegyezés körüli harcokban az osztrák liberális párt válsága elmélyült. Ha a többség ki is tartott a dualizmus adott formája mellett, megnövekedtek azok az erők, amelyek a német nemzeti és az osztrák gazdasági érdekekre hivatkozva a magyaroknak nyújtandó további engedmények helyett inkább a különválást – a személyi uniót – ajánlották. S miután az új gazdasági kiegyezés – a kompromisszumok természetéből következően – Ausztria számára sem hozott politikában is kiaknázható „vívmányokat”, a liberális kormányt bírálói a német érdekek feláldozásával vádolhatták.

Az a történeti fejlődés, melynek keretében az osztrák-német liberálisok a birodalom érdekeivel szembeállított német különérdekek megfogalmazásáig eljutottak, kritikus pontját az okkupációs válság idején érte el. A liberálisok többsége ellenezte Bosznia-Hercegovina megszállását és a vele járó kiadásokat. Liberális megfontolásból bírálták a dinasztikus terjeszkedési törekvéseket és a külpolitika abszolutisztikus jellegű irányítását. Nemzeti szempontból – akárcsak Magyarországon – veszélyesnek tartották, hogy a Monarchiában élő szlávok aránya és súlya tovább növekedjék. Miközben a kormány hűségesen kiszolgált a császár és Andrássy külpolitikáját, saját pártja ellenállását nem tudta legyőzni. A pártnak csupán kisebb része, elsősorban a nagybirtokos szárny maradt mögötte, s a berlini kongresszus határozatait is csupán az addigi ellenzék szavazatai segítségével sikerült a parlamentben elfogadtatnia. A kormányintézkedéseket rendszeresen opponáló párttöbbség miatt 1878 őszén Adolf Auersperg herceg kabinetje kénytelen volt lemondani.

A liberális többség még mindig szentül hitt saját erejében, nélkülözhetetlenségében, dualizmus- és államfenntartó szerepében. A kormányalakítási kísérletek idején is kitartott okkupációellenes álláspontja mellett, mígnem 1879 nyarán Eduard Taaffe gróf, az uralkodó egyik bizalmasa, egy átmeneti kormány belügyminisztereként új választások meg-

rendezésével kisebbségbe szorította őket. A 150 széthúzó osztrák-német liberálissal szemben Taaffe megteremtette a konzervatív Hohenwart-klub, az engedmények ígéréssel újra megnyert cseh arisztokrata és polgári képviselők és a lengyel nagybirtokosok koalícióját, az ún. vasgyűrűt, amelyhez a német liberális nagybirtokosok is csatlakoztak. A lajtántúli birodalomfél nagybirtokosai – nemzetiségtől függetlenül – a dinasztia mögé sorakoztak, s ez hozta létre az új koalíció alapját. 1879. augusztus 12-én Taaffe lett a miniszterelnök és közel másfél évtizeden át e konzervatív-klerikális többség segítségével az egyes nemzetek között egyensúlyozva – elsősorban a cseheknek tett kulturális és nyelvi engedményekkel – sikerült a dualista rendszer nyugalmát Ausztriában is fenntartania.

Az osztrák liberálisok bukásával nem következett be a dualizmus egész rendszerét megrázó gyökeres politikai fordulat. A liberálisok a hivatalokban, a külügyi szolgálatban, a társadalmi életben tovább őrizték pozícióikat, s egy ideig még néhány miniszteri széket is megtartottak. A liberális tábor azonban egy nagy illúzióval szegényebb lett. Megbizonyosodott, hogy a dualizmust nemcsak a liberális erők, hanem a konzervatív kormányok is fenn tudják tartani. A lajtántúli antiliberális, konzervatív irányváltás Tisza Kálmánt is óvatosságra, a liberalizmus további mérséklésére, a Szabadelvű Párt egyeduralmi helyzetének további megszilárdítására, végeredményben egy mérsékelt konzervatív irányváltásra ösztönözte.

4. TISZA KÁLMÁN RENDSZERE

A KIEGYEZÉS FENNTARTÁSÁNAK PROBLÉMÁI

A külpolitikai bonyodalmak és a gazdasági kiegyezés megújítása körüli viták elmúltával a kedélyek lecsillapodtak, Tisza helyzete megszilárdult, és lassan helyreállt a parlament nyugalma. Minden visszazökkent a régi kerékvágásba, helyreálltak az államgépezet és a törvényhozás zavartalan működésének a feltételei. A kormány most már nagyobb lendülettel folytathatta a dualista berendezkedés megerősítését és továbbépítését. Mert 1867-től a 70-es évek közepéig inkább csak az alapokat, az alapvető jogi kereteket fektették le, a következő másfél évtized, Tisza Kálmán

kormányzata idején került sor a keretek kitöltésére, a kötőanyag megszilárdulására. Hiába fogadta ugyanis örömmel az ország népe az alkotmányosság helyreállítását 1867-ben, hiába gyorsította az meg a gazdasági fejlődés ütemét, a nagybirtokosok, a volt középnemesség kisebb része és a nagytőke kivételével a társadalom valamennyi rétege a dualizmust egyelőre idegennek, az ország függetlenségét csonkának érezte. Tisza Kálmánnak jutott az a történelmi feladat, hogy a dualizmus rendszerét most már a magyar uralkodó osztályok egésze számára elfogadhatóvá és otthonossá tegye, jogrendjének és intézményeinek fejlesztésével, az osztályelnyomás apparátusának kiterjesztésével és harmonikus működtetésével a szélesebb tömegeket is hozzászoktassa ehhez a rendszerhez, röviden: interiorizálja az elnyomást.

Történetírásunk szerint a magyar kormányok számára a legsúlyosabb feladat, a dualizmus fönntartásának problémája abban állott, hogy miként lehet a társadalmi és nemzeti ellentétektől feszülő országban az autonómiára vágyó nem magyar nemzetiségek, a politikai életből kirekesztett parasztság, kispolgárság, a teljesebb állami függetlenséget akaró középrétegek és tömegek ellenére alkotmányos módszerekkel biztosítani az uralkodó osztályok hatalmát. Miként lehet a középbirtok tényleges és látszólagos hegemoniáját mind az országos politikában, mind a helyi, megyei politika szintjén úgy megőrizni, hogy ez a polgári haladást lehetővé tegye, a középbirtok politikai vezető szerepét a polgárság is elfogadja. A nagybirtok és a nemesi középosztály szövetsége számára kétségtelenül előnyös forma volt a modern liberalizmus politikai kerete, amely a parlamentáris alkotmányosságon belül a különböző érdekek ütközésére intézményes fórumokat biztosított. A képviselőház, akárcsak a megyegyűlés vagy az egyes pártok tanácskozásai, a bent ülők számára szabad vitafórumok voltak. Ugyanakkor azonban az osztályuralom fenntartása érdekében ez a liberalizmus az alul levők számára nem tette lehetővé a politikai életbe való bekapcsolódást, alsóbb szintű demokratikus önkormányzati formák kialakítását. A közigazgatás néppel érintkező szintjén konzerválódtak a feudalizmusból megmaradt patriarchális uralmi formák.

A „magyar nemzetállam” kiépítése, a birtokos osztály uralmának konzerválása lefelé tehát nemcsak a liberalizmusnak megfelelő elnyomás alkalmazását, hanem a feudalizmusból átörökitett módszerek és szellem alkalmazását, a polgárság közéleti szerepének korlátozását is szükségessé

tette, de az Ausztriával kialakított társuralmi viszony fenntartása, az ország belső függetlenségének biztosítása fölfelé, az uralkodói abszolutizmus maradványaihoz ragaszkodó dinasztíával szemben, az alkotmányosság rögzítését is megkövetelte. Tisza Kálmán, a kiegyezési rendszer megalkotóihoz hasonlóan, az alkotmányosságban látta a dualizmus fő biztosítékát Ausztriával, illetve a dinasztíával szemben. A belpolitikában viszont a kodifikált liberalizmus és az önkényeskedés sajátos ötvözetét teremtette meg. A politikai életet a parlamentbe koncentrálták, de ott egyetlen párt uralkodott. A megyei és állami közigazgatásban „a jogállam biztosítékaitól nem túlságosan korlátozott, sőt inkább a lehetőség határáig diszkrecionális kormányhatalmat”¹² építettek ki.

A KORMÁNY

Tisza Kálmán, elődeihez hasonlóan, az uralkodóval folytatott előzetes megbeszélések alapján állította össze kabinetjét és kormányprogramját. A kormányprogramot korábban is, majd az uralkodóval történt megállapodás után is megvitatta és jóváhagyta a Szabadelvű Párt, ezt azonban általában nem pártprogramként tették közzé, hanem az országgyűlés megnyitó trónbeszédében az uralkodó mondotta el tömör fogalmazásban. A körvonalmazott célok – lényegében a dualizmus erősítésének és a polgári fejlődés előmozdításának soron levő feladatai – valóra váltása és az államélet folyamatosságának biztosítása töltötte ki az egyes minisztériumok feladatkörét. Míg a kiegyezést követő első kormányokban az egyes tárcák élén a miniszterelnök által is tiszteletben tartott önálló véleménnyel, egyéni munkastílussal bíró, nagy tekintélyű férfiak állottak, Tisza alatt a politizálás hivatásból foglalkozássá vált, az egyes miniszterek autonóm, markáns egyéniségű nagyurakból a kormányelnök akaratának alárendelt polgári reszortfelelősökké váltak. Az egyes minisztériumok távolról sem egyforma súlyát természetesen a tárca politikai és gazdasági fontossága szabta meg, de azért kihatott erre az élén álló miniszter tekintélye és tehetsége is. Mert Tisza nem engedett ugyan nagy önállóságot minisztereinek, de igyekezett tehetséges, jó szakemberekből összeállítani kabinetjeit.

¹² APPONYI ALBERT, i.m. 138.

A minisztériumok közül elsősorban a belügyi, az igazságügyi, a vallás- és közoktatásügyi, a honvédelmi és a király személye körüli tárca volt politikai jellegű. Tisza Kálmán honosította meg azt a gyakorlatot, hogy a miniszterelnök egyben a legfontosabb politikai tárca, a belügyminisztérium vezetését is magának tartsa fenn. Így személyesen irányította az általános közigazgatást, a főispánokon keresztül kezében tartotta a vármegyei és városi közigazgatás ellenőrzését, a politikai rendészetet: az egyesületek felügyeletét, a népgyűlések engedélyezését. Az országgyűlési képviselőválasztásokkal kapcsolatos tennivalók is elsősorban e tárcára tartoztak. A belügyminiszter rendelkezett a csendőrséggel, előbb csak azzal, ami Horvátországban és az erdélyi részekben megmaradt, majd 1881-től az újonnan alakult egész országos szervezettel, és felhasználhatta a fővárosi rendőrséget is. Az igazságügyi minisztérium fő feladata a jogszolgáltatás felügyelete mellett a törvényalkotás szakszerűségének biztosítása, a törvényjavaslatok és rendeletek jogi szempontból történő ellenőrzése volt. Az ügyészi szervezet útján ez vigyázta a törvények betartását. Rendszerint az igazságügyi miniszter döntötte el a politikai jellegű bűnvádi eljárások megindítása körüli vitákat, mivel ő tudta leginkább megítélni egy per várható kimenetelét – de ugyanilyen ügyekben a kegyelmi javaslatokat (bár azt is neki kellett az uralkodónak felterjesztene) nem ő, hanem a miniszterelnök döntötte el politikai megfontolások alapján.

A vallás- és közoktatásügyi minisztérium politikai szempontból a dualista állam egyik legfontosabb alkotó és ellenőrző szerve lett, hiszen rajta keresztül érvényesítette befolyását a kormány a nagy hatalmú egyház életében és tevékenységében, rajta keresztül próbálta megszervezni a felnövekvő generációk államhű nevelését, a műveltségi színvonal állandó emelését, s mindenekelőtt ennek a feladata volt az iskolahálózat segítségével – a kor illúzióinak megfelelően – a nemzetiségek tömegeit először gondolkodásukban, érzéseikben, majd lehetőleg nyelvükben is magyarrá tenni. A kultúra és az oktatás volt az a terület, amelynek fejlesztésével és magyarosításával a dualizmusból szükségszerűen következő korlátozott függetlenségért a kormány mintegy kárpótlást nyújthatott a nacionalista közép rétegeknek.

A honvédelmi minisztérium a közös hadsereg kiegészítő részét képező magyar honvédség főként gazdasági jellegű szükségleteinek fedezéséről

gondoskodott. A miniszter feladata volt egyébként kiállítani a közös hadsereg számára az újoncokat és elfogadtatni az országgyűléssel a közös hadsereg tevékenységével összefüggő törvényeket. A honvédség az ország függetlensége védelmezésének szempontjából már kis létszáma és alacsony fegyverzeti szintje miatt sem jöhetett számításba. Annál nagyobb volt a honvédség belpolitikai jelentősége. Egyrészt eleve a teljes állami függetlenségről való lemondás egyik csereértékéeként, önálló nemzeti hadsereg helyett hadseregpótlékkul született, s ezért a kormányok féltve ügyeltek ennek a „nemzeti vívmánynak” a fenntartására és fejlesztésére. Másrészt 1881-ig, az egységes csendőrség felállításáig az ország középső részein más karhatalom nem állott közvetlenül a kormány rendelkezésére, mivel a közös hadsereg egységeit népszerűtlenségük miatt vonakodtak felhasználni. A magyarosan díszített osztrák mündérba öltöztetett honvédség feladata volt, hogy nemzeti külsőségek között fojtsa el az esetleges nagyobb népmozgalmakat. A király személye körüli miniszter biztosította a Bécsben tartózkodó uralkodó és a magyar kormány közötti kapcsolatot folyamatoságát. Elsősorban az ő feladata volt a törvénytervezetek és rendeleettervek előzetes bemutatása az uralkodónak „előszentesítés” céljából. Legtöbb idejét egyébként a kitüntetések ügyeinek intézése töltötte ki. A parlamenti ellenzék nem is kímélte a meglehetősen fölösleges tárcát, s minden költségvetési vitán indítványozta megszüntetését.

A gazdasági szakminisztériumok a polgári társadalom szorosan vett anyagi érdekeit képviselték ugyan, de mivel gazdaság és politika korszakunkban sem vált mereven ketté, tevékenységük a dualista magyar állam politikai megszilárdulása szempontjából is jelentőséggel bírt. Legszembetűnőbb ez a pénzügyminisztérium esetében, hiszen ennek a feladata volt az adórendszer kiépítése, a termelésben bekövetkező változások nyomán az adók újabb és újabb módosítása, a polgári parlamentáris kormány működését biztosító költségvetés elkészítése és fedezetének előteremtése, a külföldi kölcsönök felvétele. Amióta a 70-es évek elejétől az államháztartás egyensúlya felborult, más tárcáktól eltérően, nehezen lehetett e minisztérium élére megbízható és szakképzett államférfit találni. Tisza Kálmán két ízben is arra kényszerült, hogy hozzáértő, mindenki számára elfogadható jelölt hiányában ideiglenesen maga vegye kézbe a pénzügyek irányítását. Nem véletlen, hogy az első polgári származású miniszterelnök, Wekerle Sándor, e minisztérium tisztviselőjeként, majd vezetője-

ként, az állam pénzügyeinek rendbehozásával nőtt kormányképes politikussá. A földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium munkájának nagyobbik felét az értékesítési lehetőségek fejlesztése, az ipar és a mezőgazdaság országos érdekeinek a kereskedelem pártolásával egybekötött védelme tette ki. Rá hárult tehát az Ausztriával kötött kereskedelmi és vámszövetség tízévenkénti megújításánál a magyar javaslat kidolgozása, az alkudozások egyes fázisaiban a kölcsönös engedmények hosszú távú kihatásainak kiszámítása, a birodalom idegen államokkal kötött kereskedelmi megállapodásaiban Magyarország gazdasági érdekeinek érvényesítése. A minisztérium a kormánytól független kereskedelmi kamarákon és az iparegyleteken keresztül tartotta a formális kapcsolatot a pénz- és ipari tőkével, de a kisiparral is; az Országos Magyar Gazdasági Egyesület révén viszont a nagybirtok érdekei találták meg a személyes kapcsolatokon túlmenő intézményes összeköttetést. A minisztérium ellenőrzése alá tartozott az egész mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi szakoktatás; irányította a növénytermelés és az állattenyésztés fejlesztését; feladata volt Fiume és a tengerhajózás kiépítése. Az állami iparvállalatok, a bányák és a kincstári birtokok igazgatása és felügyelete megoszlott a tárca és a pénzügyminisztérium között. A közlekedés- és közmunkaügyi minisztérium központi feladata ebben a korszakban az ország külső képét és gazdaságát gyors ütemben alakító út- és vasútépítkezések, vízszabályozások engedélyezése, megszervezése és szubvencionálása volt. Ez a minisztérium fejlesztette ki a Magyar Államvasutak hálózatát, részben magántársaságokkal kötött vonalépítési szerződések, részben már megépült magánvasutak megvásárlása és állami kezelésbe vétele útján. Neki kellett gondoskodnia a közös hadügyminisztérium által megjelölt stratégiai fontosságú vonalak fejlesztéséről, ritkábban pedig ilyenek építéséről. 1889 júniusában átszervezték a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztériumot, s ezzel egyidőben megszüntették a közlekedés- és közmunkaügyi minisztériumot. Önálló földművelésügyi minisztérium és ugyancsak önálló kereskedelemügyi minisztérium jött létre úgy, hogy az előbbi vette át a vízszabályozáshoz kötődő közmunkaügyet; utóbbi pedig a közlekedés- és iparügyeket.

Míg az egyes miniszterek és hivatalnokaik teljesen önállóan jártak el a tárcájukat érintő nagyszámú ún. folyó ügyekben, a politikai fontosságú, vagy több minisztériumot érintő kérdésekben igen bonyolult döntési

mechanizmus épült ki. Ilyen kérdésekben a miniszter első helyettesével, a politikai államtitkárral közösen kialakított álláspontját ismertette a társmíniszterekkel, s nem hivatalos keretek között a szabadelvű pártkör vezető személyiségeivel is. Ennek az informális véleménycserének nyomán született meg a döntés, ami nem mindig esett egybe a pártkör állásfoglalásával, de egyeznie kellett a miniszterelnök nézetével. A sűrűn ülésező minisztertanács jobbára nem elvi döntéseket hozott, hiszen a miniszterek úgy ültek le az asztalhoz, hogy előre tudták, mit is fognak határozni. A megbeszélések inkább a vitás kérdések főbb részleteit tisztázták, a döntés végrehajtásának alapelveit jelölték meg. Nem sokban különbözött ettől a király elnöklete alatt tartott minisztertanács, az ún. miniszteri konferencia sem, amelyen ugyan az uralkodóra való tekintettel csak egy-két nagyobb kérdést tárgyaltak meg és kevesebb teret szenteltek az egyes részleteknek; a döntés azonban ilyenkor is általában már előbb megszületett, s ennek előkészítésében maga a király is szerepet játszott. A minisztertanács határozatai megjelölték az egyes miniszterek számára a követendő eljárást, ezek azután a döntést a törvényhatóságokhoz vagy saját szakközegeikhez küldött utasítással érvényesítették. Ha valóra váltásukhoz új törvényre, vagy – az évi költségvetésben nem szereplő – pénzösszegekre volt szükség, az illetékes miniszter a király által előzetesen jóváhagyott, ún. előszentesített törvényjavaslatot nyújtott be a képviselőházba, amit az hosszabb-rövidebb vita után rendszerint elfogadott. Egészen sürgős ügyekben a minisztertanács, sőt az összes miniszter megkerülésével is lehetett intézkedni. A boszniai válság idején például Széll Kálmán pénzügyminiszter saját belátása szerint kötött a Rothschildokkal újabb megállapodást kölcsön felvételére, amiről csak utólag tájékoztatta a kormányt. Más sürgős ügyekben, mint az 1879. évi nagy szegedi árvíz idején, a kritikus napokban a minisztertanács mondhatni egyfolytában ülésezett.

A kormányzati döntések mechanizmusa tehát nem mutat lényegi különbséget, ha a nyugati parlamentáris kormányok működésével vetjük össze. Minden más államhoz hasonlóan a jogszabályokban előírt eljárás-mód kiegészült az informális döntéshozatal szokásaival. A nagy különbséget a fejlett polgári országokkal szemben nálunk inkább abban lehet látni, hogy a döntések során milyen érdekcsoportoknak, milyen erőknek az érdekeit kellett figyelembe venni és érvényesíteni. A munkásság még

alig tette meg az első lépéseket önálló osztállyá alakulásának útján; számbeli súlyánál, kezdetleges szerveztségénél és soknemzetiségű összetételénél fogva nem jelentett számottevő politikai erőt, megmozdulásait a kormányzat még könnyen el tudta fojtani. Vele szemben a liberalizmus a kizsákmányolás szabadságának biztosítását jelentette, érdekvédelmi szervezetei a hatalomból csupán a rendőri szervekkel ismerkedhettek meg. Az erősen differenciálódó, nagyszámú parasztság gazdasági érdekei már kevésbé kerültek el a kormány figyelmét, hiszen a mezőgazdasági termelést előmozdító általános intézkedések közvetve kedveztek azoknak a kis-termelőknek is, akik ki tudták használni a tőkés piac lehetőségeit. A kormánynak azonban a parasztsággal sem kellett önálló politikai tényezőként számolnia.

A 70-es–80-as években – ahogy már szó volt róla – Magyarországon három rétegnek volt a gazdaságban és a társadalomban olyan uralkodó szerepe, hogy a kormány politikáját fő vonalaiban megszabja: a nagybirtokos arisztokráciának, a volt középbirtokos nemességnek és közvetve a gazdag polgárságnak. Tisza kormányának e három réteg érdekeit úgy kellett képviselnie, hogy a közöttük végbemenő gazdasági-társadalmi súlyeltolódást az államapparátus átalakításában és továbbépítésében, a gazdaságfejlesztésben és a politikai életben egyaránt érvényre juttassa. Ez a hozzáigazodás az uralkodó osztályokon belül bekövetkező súlyeltolódás és átrétegződés folyamatához az államapparátus átalakításában fejeződött ki; a folyamat zökkenői viszont a 80-as évek politikai-társadalmi életének válságjelenségeiben mutatkoztak meg.

A VÁLASZTÁSI RENDSZER ÉS A PARLAMENT

Talán nincs még egy olyannyira ismert jellemzője a Tisza-korszaknak, mint erőszakban és korrupcióban bővelkedő választási rendszere. Mikszáth Kálmán, aki a kort minden történésznél jobban értette és érezte, nemzedékek sorát ismertette meg a „boldog békeidők”, s benne a választások világával.

A magas vagyoni cenzuson alapuló és minden ízében antidemokratikus választási rendszert a Tisza-kormány az elődöktől örökölte. Nem lehet azzal vádolni, hogy elherdálta az örökséget, mert a rendszert, az európai országok többségének gyakorlatától eltérően, se nem korszerűsítette, se

nem javította. Csak a választók összetétele változott: mintegy félszáz-ezren dőltek ki az élők sorából azok közül, akik még a régi nemesi jog alapján voltak választásra jogosultak, s ezt a csökkenést éppen csak pótolta a föld- és házbirtok, valamint a jövedelem alapján választók számának növekedése. 1890-ben az ország nagykorú férfilakosságának 24%-a – 846 ezer fő – bírt választójoggal. A nőknek egyáltalán nem volt szavazati joguk.

Ellenzéki vezérként Tisza még azt követelte, hogy szüntessék meg a választási rendszer néhány kirívó visszásságát, különösen a magasabb erdélyi cenzust. De már a fúzió előtt elkötelezte magát a „nemzeti érdekből” fenntartott különbségek mellett, kormányzata alatt pedig a nemzeti ellenzék és a nemzetiségek kordában tartásáért – törvényes és törvénytelen eszközökkel – teljesen a Szabadelvű Párt uralmának rendelte alá a választási rendszert. A dualizmus alkotmányos fenntartása olyan választójogot és olyan választási rendszert kívánt, amely a kormány jelöltjeinek előnyöket biztosít a Függetlenségi Párttal szemben a magyarlakta, a nemzetiségi jelöltekkel szemben a nem magyar vidékeken. A megyeszervezet átalakításával összefüggésben, 1877-ben került sor a választókerületek újbóli beosztására, a legnagyobb változtatásokkal Erdélyben, amelynek során arányosították a szászok és székelyek korábbi rendkívül szétaprózott választókerületeit. Másutt a változások nem voltak érdemlegesek, mert a kormány „választási geometriája” azt kívánta, hogy az ellenzéki vidékek ezután is lehetőleg kisszámú képviselőt választ-hassanak. Ezzel ellensúlyozták azt, hogy a színmagyar területeken a kormánypárt szavazói rendszerint kisebbségben voltak.

A választások irányítása, levezetése a megyék feladata volt. A kormánytól elvileg független törvényhatóság állította fel a választási bizottságot, gondoskodott a szavazóhely kijelöléséről, a választói névjegyzékek összeállításáról. A választás napján azután csoportosan és nyíltan szavaztak az arra jogosultak a képviselőjelöltekre. A törvényes előírások betartása, a választók „akaratának szabad érvényesítése” főként a választási elnökön múlt. Amíg a megye a kormánytól független volt, addig az egyes megyék választási eredményei is jobban tükrözték a vélemények megoszlását. A politikai életben jellegadó középbirtokos réteg magatartása időközben azonban nagy változáson ment keresztül. Amíg a reformkorban mélyen megvetette a bocskoros nemeseket megmozgató választási

tási korrupciót, liberális magatartásának elhalványulásával, önállóságának csökkenésével a magas census rendszere mellett elfogadta a választási manipulációt is, sőt maga is beállt „finomítói” közé. Ahogy a megye apparátusa függőségbe került a kormánytól, úgy kövesedtek ezután rendszerré a választási visszaélések, hiszen a miniszterelnök szemében a megyei gépezet egyik fő feladata az volt, hogy minél több kormánypárti képviselőt juttasson be a parlamentbe. Tisza mindig személyesen érdeklődött az egyes megyék választóinak hangulata iránt, utasításokat osztott, a főispánok pedig a megyei klikkek között lavírozva próbálták a kormánypárti jelölt győzelmét megalapozni. Nagybirtokosok, püspökök néha egész megyéket szállítottak a kormánynak, máshol a főszolgabíró, bíró, jegyző találta meg azt a néhány személyt, akinek állásfoglalása – a nyílt szavazásnál ez különösen fontos – alkalmas volt a választók befolyásolására.

A kormánypárt a gazdasági érdekeket is választási szekérébe foghatta. Megválasztásáért cserébe az új képviselő „kijárhatta” egy-egy község számára az életszükségletet jelentő legelő vagy erdő megszerzését. A leggyakoribb eszköz mégis a választók egyszerű megvesztegetése volt. Külön mesterség lett a kortesség. A képviselőjelölt saját zsebéből, még inkább a bárósítások alkalmával kapott összegekből, a bankok adományaiból gyarapodó pártkasszából fedezte az „alkotmányos költségeket”: a jelölt nevével díszített zászlókat, zenekarokat, korcsmák kibérlését kortestanyának, a választók etetését-itatását, szekereket, hogy a távoli falvakból is beszállíthassa „híveit”. Nemegyszer a választók voksait is külön-külön, egyénenként megfizették. Ilyenkor tehát a jelölteknek – természetesen nem a kormánypárt oszlopos tagjainak, hanem a felfelé törtetőinek – is be kellett nyúlniuk a zsebükbe. Idővel azután kialakult, hogy „mennyibe kerül” egy-egy választókerület, s ennek megfelelően készültek fel a következő választásra.

Ha a befolyásolás és a korrupció nem segített, a választás menetébe is beavatkozott a hatóság. Sokféle módszer kínálkozott erre. Olyan pillanatban, amikor a kormánypárti jelölt állt jobban, a kulcsszerepet játszó választási elnök valamilyen ürüggyel berekesztette a további szavazást. Ehhez egy kellő pillanatban provokált verekedés adhatott jogalapot, amikor is az elnök a készenlétben álló karhatalommal őrizetbe vette vagy legalábbis a szavazás végéig föltartóztatta az ellenzéki jelölt választóit.

Ha ugyan ezek egyáltalán eljutottak a szavazóhelyiségig. Mert nemegyszer már egy távoli útkereszteződésnél vagy valamelyik hegyszorosban feltartóztatták őket az ellenfél leitatott emberei, s a karhatalom azután rendcsinálás címén teljesen lezárta az utakat.

A választási korrupcióban, visszaélésekben a kormányzat messze élenjárt, de az ellenzék is egyre inkább hasonult hozzá. Legkevesebbet a Függetlenségi Párt költött a választásokra, neki végig maradtak úgynevezett ingyengerületei is. A 67-es alapon álló ellenzék mindig megnyitotta a pártkasszát, s ígéretekben sem fukarkodott. (Pályája kezdetén Apponyi Albert egyenesen pápai érdemjelet szerzett megválasztása érdekében egy erdélyi református notabilitás részére.) A nép számára a választás hovatovább ünnepi komédia, sokszor véres verekedésbe torkolló szüreti mulatság volt. Ösztönösen felismerte, hogy az „urak dolgáról” van szó, aminek vajmi kevés köze van mindennapi érdekeinek a képviselőletéhez.

A magas vagyoni cenzus alapján megválasztott 413 képviselő nagy többsége a kormánypárt soraiból került ki, s ez a többség a 80-as években tovább növekedett. Az 1881-es választásokon 225, 1884-ben 242, 1887-ben 261 jelöltje jutott a házba. A két nagyobb ellenzéki párt képviselőinek együttes száma 172-ről 135-re, majd 126-ra apadt. A honatyák egyharmada egyébként ezer holdon felüli nagybirtokos, negyede közép-birtokos volt. Mintegy 100 volt közöttük értelmiségi foglalkozású, ügyvéd, tisztviselő, újságíró. A polgárság politikai és anyagi érdekeit elsősorban a történelmi osztályok, arisztokraták, középnemesek képviselték, akik gyakran és szívesen vállaltak képviselői megbízatást a városokban.

A kormánytöbbség feladata az volt, hogy biztosítsa a liberális állam folyamatos működésének alkotmányos feltételeit. A parlamentáris gyakorlat szerint a kormány a képviselőház által jóváhagyott költségvetés alapján, a fennálló törvények keretei között, a ház ellenőrzése alatt tevékenykedhetett. A Tisza által kézben tartott Szabadelvű Párt túlsúlya a törvényhozó testület működését sokban formálissá változtatta, de legfőbb funkcióját: a nyilvánosságot változatlanul megőrizte. A parlament volt a politikai élet fő fóruma, itt bukkantak felszínre, nagy beszédek formájában itt fogalmazódtak meg az uralkodó osztályok politikai ellenétei, amelyet aztán a megszoruló, szenzációra mindig éhes újságok kürtöltek szét az országban. De itt születtek a kompromisszumok is,

például a bizottságok zárt ülésein, amit viszont gondosan, sokszor még kevésbé befolyásos képviselőtársak előtt is eltitkoltak.

A hároméves (1887-től ötéves) ülőszakokat a trónbeszéd nyitotta meg, amely tulajdonképpen a kormány programját körvonalazta. A trónbeszédre adandó válaszfelirat körül már hosszas csatározások folytak a pártok között, majd egymás után következett az évi költségvetés, az újonclétszám, a póthitelek stb. megszavazása.

A pártok közötti ellentétek elsősorban az évente megismétlődő költségvetési vitákban robbantak ki, amikor egy-egy minisztérium működését a részletekig megtárgyalták. A pártok nem a kor nyugati mércéje szerint kíváncsi liberális-konzervatív frontok, hanem az örökölt közjogi ellentétek, a dualizmus fenntartása, illetve a teljesebb állami függetlenség híveinek összeütközése szerint csoportosultak. Tagjaik viszont pártállástól szinte függetlenül egyformán képviselhetek haladó vagy reakciós nézeteket. Ebből azután állandóan ellentmondások támadtak. A kormánypárt képviselői közül az igazi liberálisok – jobb belátásuk ellenére – maguk is részesek voltak abban, hogy a parlament nem folytatta az 1867-ben megkezdett, határozottan liberális reformpolitikát, kerülte az állam és egyház teljes szétválasztásának napirendre tűzését, s rendszeresen leszavazta Irányi Dániel többször említett javaslatát a vallásfelekezetek egyenjogúságának bevezetéséről. A Tisza Kálmán által ellenjegyzett több mint 600 törvény jól tükrözi a tizenöt éves korszak törvényhozó munkájának jellegét. Az utókor elismerését is kiérdemlő számos törvény között egyetlen nagyszabású reformtörvény sem született, de egyetlen olyan sem, amelyik teljes egészében ellentétben állt volna a liberális alapelvekkel.

A képviselőház tevékenységét a kormány irányította. Tisza nagy súlyt fektetett a parlamenti munka megszervezésére. Minisztereivel részletes programot készített az egyes ülőszakok működésére, a betérjesztendő javaslatokra. A fúzió után egykori balközépi vezértársát, Ghyczy Kálmánt ültette a képviselőház elnöki székébe, vele rendszeresen megbeszélte a követendő taktikát, az egyes javaslatok megvitatásának sorrendjét. 1879 tavaszán Ghyczy lemondott, utána rövid ideig Szilágyi József, majd a 80-as években Péchy Tamás, Tisza korábbi minisztere töltötte be a házelnöki tiszteket. A törvényjavaslatok előkészítését a minisztériumok legjobb szakértői végezték. A rendelkezésre álló idő, információ és biztos

szaktudás miatt azután a viták során a kormányjavaslatok helyzeti előnyben voltak az ellenzéki bírálatokkal szemben. Természetesen az ellenzéki pártokban is kialakult a szakosodás kezdeti formája: nekik is voltak szakértőik, s éppen ezért időnként maguk is színvonalas szakmai bírálatot mondtak a kormány javaslatairól. A viták azonban mégis eléggé meddőkné bizonyultak. Az ellenzék indítványait a többség rendszerint elvetette, a kormány javaslatait a kormánypárti „szavazógép”, a fejbőlintó képviselők „mameluk” néven ismert hada rendre megszavazta. Kezükre játszottak ebben néha maguk az ellenzékiek is. Olyan javaslatoknál, amelyekkel valójában egyetértettek, pártpolitikai megfontolásból általában nem szavazhattak a kormány mellett, de megtehették, hogy a szavazástól távolmaradtak. Irányi javaslatát a vallásfelekezetek egyenjogúsításáról 1875. december 3-án csak 30-an támogatták, két hét múlva pedig az akkor sokat bírált román kereskedelmi szerződés ellen mindössze 40-en szavaztak. De ennek a fordítottja is előfordult. Irányi említett javaslatát 1879-ben már csupán 9 szavazatnyi többséggel vetették el. Az adóemelési javaslatoknál is sok kormánypárti maradt távol a szavazástól. A Szabadelvű Párt első válságperiódusában, a kereskedelmi és vámszövetség megújítása körüli vitákban, amikor minimálisra olvadt Tisza többsége, már nemcsak a kilépők, hanem a bentmaradók is gyakran szavaztak az ellenzékkel, még többen tartózkodtak a szavazástól. A gazdasági kiegyezést 19 fős többséggel szavazták meg, de 147 képviselő maradt távol az ülésről. Ebben a válsághelyzetben a kormány olyan javaslatokat próbált beterjeszteni, amelyek vitája elől az ellenzék már nem térhetett ki, s biztosan lehetett számítani közreműködésére és igenlő szavazataira. Ilyennek szánta Tisza 1879-ben a magyar nyelv kötelező tanítását előíró népiszkolai törvényjavaslatot, amelyet az uralkodó beleegyezése nélkül dolgoztatott ki és hozott javaslatba a képviselőházban. Számításaiiban nem csalódott. A magát a magyar nemzeti gondolat egyetlen letéteményesének tekintő függetlenségi ellenzék ráállt az alkura, és így a javaslat a Tiszakormány és az ellenzék szinte zavartalan nacionalista házi ünnepségeinek hangulatában nagy többséget kapott. Ez kétségtelenül erősítette a kormány helyzetét.

A 80-as években visszaállt a nyugalom a képviselőházban, a „szavazógép” meglehetősen egyhangúsággal hagyta jóvá Tisza beterjesztett javaslatait. Ekkor már csupán a miniszterelnök vagy az egyes miniszterek jóindu-

latán múlt, hogy az ellenzék módosító indítványaiából egyet-egyet elfogadjanak, s ezzel megőrizték a demokratikus parlamentarizmus látszatát.

A képviselőházi nagy viták azonban általában nem az egyes törvények tényleges tartalma, hanem olyan kérdések körül forogtak, amelyeket pártpolitikai szempontból ki lehetett használni. Az ilyen ügyek kavarták a parlamenti viharokat. Ha a vidéki közigazgatás átrendezését vitatták, akkor az ellenzéki felszólalók nem csupán a megyei autonómia érdekében emeltek szót, hanem úgy irányították támadásukat, hogy a kérdésben megoszló kormánypárt belső ellentéteit tovább élezzék. Ha a vasútpolitikáról volt szó, akkor a kormány és a magántársaságok érdekazonosságát feszegették, korrupciót szimatoltak. Ha külföldi kölcsön felvételéről beszéltek, akkor a kölcsön feltételeiről próbálták kimutatni, hogy mennyire kedvezőtlenek az országra nézve. Ha Trefort német nyelvű táviratot küldött az uralkodónak, akkor szerintük a nemzeti szuverenitást sértette meg a kormány. Pártpolitikai célt szolgált az interpelláció is. Az ellenzék egy-egy törvénysértést, ritkábban pedig a szélesebb tömegeket is érintő gazdasági természetű bajokat tett szóvá, megpróbálta a kormányt „megszorongatni”.

Ebben a korszakban már a pártklub és a parlamenti folyosó a fontosabb viták színhelye. Itt érintkezett egymással kötetlen formában a kormánypárt és az ellenzék, itt tárgyalták meg a legfrissebb politikai, gazdasági, de főként a helyi és országos politikát oly erősen befolyásoló társasági eseményeket. Itt puhatolózott a kormány az ellenzék álláspontjáról, mielőtt kényes és fontos kérdések kerültek napirendre. Mert a kormányt és az ellenzéket számos csatorna kötötte össze. Atyafiság, gazdasági kapcsolatok csak megkönnyítették az érintkezést, az olyan egyezségek létrejöttét, amelyekről a közvélemény már nem értesült, és az utókor is inkább csak véletlenül fennmaradt utalásokból szerezhetett tudomást. A Németországgal kötött kereskedelmi megállapodás előkészítése során például a kormány az egyes pártok állásfoglalásától tette függővé azt, hogy az egyezkedést megszakítsa, vagy pedig elfogadja a német borvám-emelést. Mikszáth parlamenti tudósításaiból tudjuk, hogy a képviselők jelentős része inkább a folyosón tanyázott, csoportokba verődve beszélgetett, miközben bent az ülésteremben egy-két miniszter unatkozott, s többnyire ugyanazok az emberek folytatták szócsatáikat. A gondosan előkészített nagy összecsapásokra aztán mindenki betódult a terembe.

Ami ezután következik, az olyan, mint a színielőadás: parádés szónoklatok, csattanós jelenetek, izguló karzat.

Tisza Kálmán alatt a parlamentben is erősödött a dualizmus egész rendszerére jellemző vonás, a kormányzat nyomasztó túlsúlya. Az ellenzéki pártok alkotó szerepe csökkent, ellenőrző szerepe azonban továbbra is megmaradt, annál is inkább, mivel a magyar lakosság széles tömegei mindig az ellenzékhez álltak közelebb. A közvélemény támogatása mellett az ellenzék esetenként taktikázásra, óvatosságra kényszerítette a kormánypártot többségi hatalmának érvényesítésében.

A parlament kevésbé fontos szerveként működött a főrendiház. Feladata volt, hogy konzervatív korrekciójával fékezze a liberális képviselőház reformtevékenységét. Összetételét nem választások, hanem rendi eredetű előjogok szabályozták. Tagjai voltak a katolikus és a görögkeleti egyházak főpapjai, a nagykorú főnemesek, az ország zászlósurai és a főispánok. A főrendiház a kormány és az uralkodó engedelmes eszközének számított mindaddig, amíg a 80-as évek első felében meg nem erősödött az újkonzervatív arisztokrácia politikai és gazdasági szervezkedése, kormányellenes mozgolódása. Eredményeként a főrendek kétszer is visszautasították a keresztények és zsidók polgári (tehát az egyházak megkerülésével köthető) házasságát engedélyező törvényjavaslatot. Tisza erre egyes liberális főrendek segítségével 1885-ben megreformálta a főrendiházat. Az arisztokrácia minden felnőtt férfi tagja helyett (ezernél többen voltak jogosultak) ezután csak a nagy adófizetők maradtak meg tagnak, míg az uralkodó (a Tisza eredeti tervében javasolt 150 helyett) fokozatosan 50 főrendet nevezhetett ki. A főrendiház tagjai lettek a protestáns felekezetek püspökei és főgondnokai, a Kúria és a budapesti ítélőtábla elnökei. A világi méltóságok közül csak az ország zászlósbírói őrizték meg tagságukat, a főispánok kimaradtak. A reform megnövelte a kormány befolyását, a kinevezés által megnyíltak a főrendiház kapui a nagytőke képviselői, valamint a tudományos és művészeti élet kitűnőségei előtt is. Az intézmény arisztokratikus-klerikális jellege azonban továbbra is megmaradt, 1886-ban 19 hercegi, 136 grófi és 120 bárói család nagykorú férfitagjai nyertek örökös tagsági jogot, s a király által kinevezett vagy a főrendiház által választott tagok között is bőven akadtak arisztokraták. 1890-ben a főrendiház 369 tagja közül 278 volt arisztokrata (bár akadt köztük néhány frissen bárósított polgár is), 49 pedig egyházi vezető.

A KORMÁNYPÁRT

Az 1875-ös fúzióval kialakított szabadelvű kormánypárt megmaradt jellegzetesen 19. századi, ún. klubpárt típusú intézménynek, melynek nem volt központilag kiépített szervezete, állandó tagsága. Magvát a kormányt támogató képviselők alkották, akik a Deák-párttól örökölt Dorottya utcai Lloyd-palotában levő pártkörbe – a klubba – jártak gyűlésezni, többnyire azonban csak beszélgetni, kártyázni. Vidéken főként a főispán és elvbárái körül alakult a párt megyei szervezete, vezetői a megyék főtisztviselői, előkelőségei voltak. Egy-egy úri kaszinó volt a helyi pártélet központja.

A Szabadelvű Párt nem volt egységes. Az arisztokrácia és a magas klérus nagyobbik része a pártot támogatta. Soraiban megtaláljuk a tömegbázist alkotó középbirtokosokat, de a nemesi értelmiség és a polgárság, a tőke képviselőit is. Ezt a részben ellentétes érdekű csoportosulást fogta össze kiváló taktikai képessége és hosszú ellenzéki múltja során felhalmozott tapasztalatai segítségével Tisza Kálmán.

A fúzióval Tisza szervezetileg is új pártot teremtett. Deák halála után gyakorlat lett, hogy a mindenkori miniszterelnök egyben a párt vezére is legyen. A visszavonultan élő, beteg Deák Ferenc 1876-ban bekövetkezett halála után a kormánypárt egyetlen valódi tekintélye Tisza maradt, bár a formák kedvéért választottak külön pártelnököt is, előbb Gorove Istvánt, majd lemondása után, 1879-ben Szontágh Pált és társelnökül Vizsolyi Gusztávot. Az elnöknél fontosabb szerepe volt a Tisza intimusának számító Móricz Pál közigazgatónak, s a párt vezető publicistájának Csernátony Lajosnak. Tisza a volt Deák-pártiak háttérbe szorításával, a párt ún. elbalközépesítésével útját állta annak, hogy az egykori kormánypárt korifeusai bármikor eredményesen fordulhassanak szembe vele. Az arisztokraták mozgását a párton belül korlátozta. A Deák-pártnak több arisztokrata csoportja és kisebb frakciója volt, még a több centrum tartós léte jellemezte. A fúzió után Tisza ezeket felszámolta, csupán egyetlen központot tűrt meg pártjában. Már az első általa irányított választáson bevezette a képviselők cserélgetését, így számos jelölt ismeretlen vidéken, új választókkal találta magát szembe, megválasztása fokozottan függött a hatóság, végső fokon Tisza támogatásától. Táborának magához láncolására felhasználta a polgári életforma, a gyors gazdagodás vágyá-

nak terjedését a politizáló középnemesség körében. Híveinek kötelességszerűen segített jövedelmező állások elnyerésében, vagy ahogy az ellenzékmondotta: a kormánypártiak körülülték a „húsos fazekat”. Renitenskedő hívei és ellenfelei megéreztek messzire nyúló kezét, akár az adókivetésnél, akár egy bankkölcsön elutasításánál. Gyakran elnézte viszont megbízható emberei korrupciós ügyeit és törvénytöréseit.

Mesteri taktikai érzéke volt pártja fegyverkezésében is. Miniszterei rendszeresen ismertették a kormány álláspontját az aktuális politikai kérdésekben, de vigyáztak arra, hogy csak a legszükségesebbeket mondják el a kulisszák mögötti megállapodásokról. Az 1877–78. évi válság idején – amikor sokan kiváltak a pártból, sokan pedig távol maradtak a kritikus napokban – Tisza eltűrte, hogy hívei korholják a kormány politikáját, vagy „aggodalmaiknak adjanak kifejezést”. A 80-as években, az újra hatalmasra duzzadó Szabadelvű Pártban a korábbinál is szilárdabb pártfegyver uralkodott, amit azonban a klub kedélyes pipázó-kártyázó hangulata kellemessé varázsolt. Az önálló politikai arculatát elvesztő dzsentriből kialakított ún. mameluk gárda hűségesen követte az egyébként rideg, nagy kék szeműve mögött szinte megbújó, szűkszávú vezért, a „generálist”. Tetszett neki, hogy Tisza néma megadással tűri az ellenzék részéről „elvfeladása” miatt mindegyre rázúduló vádakat, és a parlamentben naponta „győzelemre” vezeti pártját. Tetszett neki, hogy befolyásos állását nem használja fel saját vagyona gyarapítására, nem gyűjti a kitüntetések – első érdemrendjét 1880-ban kapta a román királytól –, az arisztokráciával szembeni tartózkodás kifejezéseként nem fogadott el grófi címet sem. Tisza nem volt túlságosan jó szónok, teljesen szakított a gondosan felépített, díszes hasonlatokkal tűzdelt reformkori szónoklatok hagyományaival. A polgári korszak lényegének inkább megfelelő színtelen racionalizmussal adta elő mondanivalóját. Párthívei és ellenfelei inkább félelmetes vitakészségét tisztelték. Szívesebben bizonygatta, hogy ellenfeleinek nincs igazuk, mint azt, hogy neki lenne igaza, hiszen ezzel lehetett a közvélemény szemében nem túlságosan népszerű álláspontokat is a legjobban védelmezni. Mint ahogy Tisza volt az ellenzéki támadások fő céltáblája, ugyanúgy ő volt az egész kormány fő védelmezője a parlamentben, rajta tört meg valamennyi támadás lendülete. Így aztán egészen naggyá nőtt hívei szemében, akiknek néha úgy rém-

lett, „mintha még a folyamatok is az ő akarata szerint hömpölyögnének medreikben”.¹³

A konzervatívokat és a liberálisokat egybegyűjtő pártban Tisza pártvezéri tehetsége mindenekelőtt a különféle érdekek egyeztetésében, az alapjaiban liberális szellemű kompromisszumok közvetítésében mutatkozott meg. A nyugalmas korszak állagmegőrzésben és aprómunkában kiváló politikusa volt. „Quieta non movere” – ez volt a Tisza-korszak jelszava. Maga a fegyelmezett párt is részben a nyugalmi időszak terméke, részben annak alátámasztója és biztosítója volt. A párt a reformkori deáki, sőt kossuthi liberalizmus folytatójának tartotta magát, s ezt a hitét táplálta az ország gyors gazdasági fellendülése, a reformnemzedék ipari és közlekedési terveinek éppen a Szabadelvű Párt hatalmi szavának érvényesítésével történő valóra váltása. Magát a kiegyezést is az egykori reformtörekvések legmegfelelőbb keretének tekintette. A gazdasági kiegyezés megújítása és a boszniai válság után a Szabadelvű Párt Bécsben is és az országban is elhitette, hogy a dualizmus sorsa a párt uralmán áll vagy bukik. „Ez a hit szolgált a párturalom túltengésének és minden azzal összekötött visszaélésnek igazolásul.”¹⁴

A Szabadelvű Párt mindenfajta konformisták gyűjtőpártja volt, a polgári haladás hívei közül éppúgy, mint a konzervatívok táborából. A sokféle érdek egyeztetéséből adódott, hogy mindenki föladott valamit elveiből. A pártra erősen jellemző dezilluzionáltság a dualista rendszer nagy reformkezdeményezéseket korlátozó légkörének és a tőkés gazdasági viszonyokhoz való illeszkedésnek a következménye. Az előbbi a negyvennyolcasság szavakban hirdetett megőrzését, valójában tényleges feladását, az utóbbi a korrupt kapitalista üzleteléssel szembeni ellenérzést, a valóságban persze a tőkés vállalkozásokba való bekapcsolódást eredményezte. A Szabadelvű Párt uralmának klasszikus időszakáról, Tisza Kálmán koráról a kortársak emlékezésein át az a kép hagyományozódott az utókorra, hogy ezt az időszakot, főként a 80-as éveket, elvtelenség és korrupció, eseménytelen politikai élet, a nagy közéleti egyéniségek hiánya, általános elszürkülés jellemzi.

Sem a kortársak, sem a utókor nem értékelték azt az aprómunkát,

¹³ MIKSZÁTH KÁLMÁN, Az én kortársaim. II. Bp. 1910. 69.

¹⁴ APPONYI ALBERT, i. m. 123.

amit ez az időszak a polgári rend, az államiság kiépítésében végzett. Ebben a munkában nem kis érdeme volt Tiszának, aki egy konzervatív liberalizmus alapján összetartotta a kormánypártot, óvatosan összeegyeztette a két birodalomfél érdekeit, s kíméletlenül elfojtott minden olyan törekvést, amely az uralkodó osztályok alapvető érdekességét komolyabban megzavarta volna.

A kormánypárton kívül Tisza Kálmán miniszterelnöksége idején még két nagy ellenzéki csoportosulás volt a képviselőházban.

A 67-ES ELLENZÉK

A 67-es ellenzék tábora azokat a politikusokat tömörítette, akik a kiegyezést ugyan magukévá tették, de elvi vagy taktikai megfontolásból nem léptek be a kormányzó Szabadelvű Pártba, vagy a 70-es évek második felében, a gazdasági kiegyezés megújítása és Bosznia okkupációja idején támadt válságban kiszakadtak onnan.

A jobboldali ellenzék a Deák-párt Sennyey Pál báró vezetése alatt álló arisztokrata-klerikális frakciójából alakult az 1875. évi fúzió napjaiban. Az abszolutizmus kori ókonzervatívokat és fiaikat, általában a kormánypártot túlságosan liberálisnak tartó nagybirtokos köröket tömörítette. Ezt a kis csoportosulást tekinthetjük a nagybirtok saját „exkluzív” pártjának, amely az arisztokrácia érdekeit tisztább formában képviselte, követeléseit mintegy „túljátszva” biztosította, hogy a kormány azokból kompromisszum formájában valamit mindig elfogadjon. Vezérüket – Sennyeyt – ifjúkori ellentétek, feleségeik viszálya is szembeállította Andrássy Gyulával, abszolutizmus kori politikai tevékenysége pedig az egész liberális közvéleménnyel. A „fekete bárónak” nevezett, nem nagyon gazdag mágnás azonban nem tudott ütőképes pártot teremteni. Az arisztokrácia nagyobb része továbbra is a kormánypártot támogatta, a klérus pedig az 1875-ös választások előtt az utolsó pillanatban meggondolta magát, és nem mert nyíltan Sennyey mellé állni. A konzervatív politikának amúgy is rossz csengése volt: a reformkori és az abszolutizmus kori császárhű, éppen ezért nemzetinek nem tartott törekvések emlékeit idézte. Sennyey merev, a népszerűséget méltóságán alulinak tartó rideg egyénisége sem volt alkalmas nagyobb politikai csoportosulás szervezésére. A középnemességtől eleve elzárkózott, mivel bevonásuk esetén –

mint mondotta – a vezetés kicsúszna a kezéből. De kevés fogékonyságot mutatott az Európa-szerte formálódó katolikus konzervatív szociálpolitikai reformtörekvések iránt is, noha pártjának – Apponyi György által alapított és finanszírozott – pozsonyi német nyelvű lapja hasábjain kezdte meg szociálpolitikai írói tevékenységét Karl von Vogelsang, a majdani osztrák keresztényszociális párt alapító teoretikusa.

Sajátos szint kölcsönzött a pártnak, hogy soraiban tiszta polgári célként fellépő politikusokat is találhatunk, mint ahogy jelszavaikból sem hiányoztak a modern polgári törekvések. Ez a jelenség két okra vezethető vissza. A nagybirtok – maga is polgárosodó mezőgazdasági nagyüzem – nem az 1848 előtti állapotok visszaállítására törekedett, így a polgári társadalom alapérdekeivel egyáltalán nem került összeütközésbe. Ennél is fontosabb volt azonban a középbirtokos réteggel szemben vívott harcának politikai hatása. A főrendiház elleni támadásokat annak modernizálásával, a polgári elem bevonásával próbálta kivédeni. A középbirtok legfőbb hadállását, a feudális hagyományú vármegyét ismét csak modern fegyverekkel lehetett támadni. Innen adódott az az ellentmondás, hogy a közigazgatás kérdésében a legkonzervatívabb párt lett a legpolgárabb törekvés, a centralizáció és az államosítás zászlóvivője.

A jobboldali ellenzék az 1875. május 15-én közzétett „zempléni pontokban” határozta meg politikai alapelveit. A 67-es alap fenntartása mellett erős központi kormányzást, a közigazgatás egyszerűsítését, szigorú takarékoságot, a közelet tisztaságát, az 5 éves parlamenti ciklus bevezetését tűzte ki célul. Programja iránt kifejezetten ellenszenvet ébresztett, hogy állást foglalt a választójog további korlátozása, a képviselők számának csökkentése mellett, végül a helyes, takarékos pénzügyi politika címén a honvédség és a közös hadsereg még szorosabb összekapcsolását, végső fokon az előbbi megszüntetését javasolta. Sennyey Bécs előtt nem bírt már különösebb tekintéllyel. Andrassy öreg korában sem tudott vele megbarátkozni, Ferenc József pedig azért neheztelt rá, mert a takarékoság nevében még a közös hadsereg kiadásait is csökkenteni akarta. Így aztán „a Sennyey-párt olyan »ellenzéke« volt Tiszának, amelyet jókedvében kívánhatott”.¹⁵

¹⁵ PACH ZSIGMOND PÁL–HANÁK PÉTER, Magyarország története az abszolutizmus és dualizmus korában. Egyetemi jegyzet. 2. füzet (1867–1880). Bp. 1957. 140.

A „hadsereg nélküli vezérekből” álló, egyre zsugorodó konzervatív pártot a gazdasági kiegyezés és a boszniai okkupáció által kiváltott parlamenti vihar mentette meg a csendes elmúlástól. A Sennyey mellett felnövekvő fiatal konzervatív Apponyi Albert gróf, a következő évtizedek legelőkelőbb magyar parlamenti politikusa, jó érzékkel vezette át a maradék jobboldali ellenzéket a kormánypártból 1876-ban kiszakadt „független szabadelvűekkel” és a Szilágyi Dezső által vezetett más volt szabadelvű pártiakkal kötött pártszövetségbe.

Az 1878-ban létrejött Egyesült Ellenzék nagy heterogén csoportosulás maradt – ezért is nevezték „habarékpártnak” – még a kormánypárthoz hasonló laza szervezeti kereteket sem alakított ki. Tagságából mindenki megőrizte korábbi politikai törekvéseit, éppen ezért vezérei csak úgy tudták őket együtt tartani, hogy a párt lemondott egy világosan körvonalazott program megalkotásáról. Minden frakció a saját elképzeléseinek igyekezett híveket szerezni. Egy részük a Deák-párti hagyományok folytatásáért, a közigazgatás központosításáért, korszerűbb igazságszolgáltatásért, liberális egyházpolitikáért szállt síkra, s az osztrák–magyar vámszövetség Magyarország számára kedvező módosítását követelte. Ez utóbbi kérdésben egyetértett velük Simonyi Lajos báró csoportja is, ők azonban, mint a régi balközépi hagyományok hordozói, hallani sem akartak a közigazgatás államosításáról, a vármegye hatalmának felszámolásáról. Az ellentétes csoportok fölött egyensúlyozott Apponyi Albert gróf, akit családi hagyományai és katolikus neveltetése szinte predesztináltak egy modern konzervatív politika kialakítására. Apponyit viszont egy világ választotta el vezértársától, az állam és az egyház teljes különválasztását követelő ortodox-liberális Szilágyi Dezsőtől, ettől a késve született reformertől, a magyar századvég steril parlamenti szócsatáinak másik nagy bajnokától. A különféle irányzatok vezetőire mondta Apponyi: „ezek az urak távolabbi stációra váltottak jegyet, ami azonban minket nem akadályoz abban, hogy a mi állomásunkig ugyanazon a vonaton utazzunk.”¹⁶

A tehetségekben nem szűkülődő új pártszövetség fokozatosan feltöltődött a kormánypártból főleg személyi ellentétek miatt kilépett értelmiségiekkel, bukott politikai nagyságokkal, akik ugyancsak óvatosan mo-

¹⁶ HALÁSZ IMRE, *Egy letűnt nemzedék*. Bp. 1911. 350.

zogtak az ellenzékiiség süppedékes talaján. Kezdeti tevékenységük Tisza Kálmán gyors megbuktatására irányult, s ebben intrikáltak a kívülálló Lónyay Menyhért és Bittó István, Szlávy József és Falk Miksa, de még Széll Kálmán és Horvát Boldizsár közreműködésével is. A 70-es évek legvégén folyó parlamenti harcokban, amikor Tiszát éppenséggel le is szavazhatták volna, az Egyesült Ellenzék tagjai megtorpantak, nem merték vállalni a politikai válság mélyítését, a szavazásokon néhány szótöbbséggel átengedték a kormány javaslatát. „Örökös bajotok nektek, habaréki nagy embereknek, hogy bizonyos merész dolgoktól visszariadtok, amik pedig egy rántással vinnének a magasba” – írta egy ízben Mikszáth Grünwald Bélának, a párt közigazgatási szaktekintélyének.¹⁷ Legfőbb gondjuk az udvarképesség fenntartása volt. Ennek illusztrálására vették föl 1881-ben az óvatosságot sugárzó Mérsékelt Ellenzék nevet, s hangoosan hirdették, hogy ők Tiszánál jobban tudják képviselni a dualista berendezkedés érdekeit. A kormány politikája – hangsúlyozza ekkori választási kiáltványuk – „széles körökben megrendítette a hitet az 1867. évi XII. cikkben letett közjogi alap czélszerűsége iránt. Ennek következtében egyfelől a reális és méltóságában megsértett nemzet egy része tompa közönnyel és lemondással nyugszik bele a dolgok folyásába és ezáltal lehetővé teszi a kormány politikájának folytatását; másfelől naponkint szaporodik azok száma, akik a közjogi alapot tekintik minden bajaink forrásának, és így annak felforgatására törekednek”. Ők viszont a magyar nemzeti törekvések és a kiegyezéssel rendszer tökéletes összeegyeztetését ígérik. „Mert a közjogi alap sikeres védelmére nem az a helyes út, hogy a választások alkalmából a hivatalos befolyás minden eszköze felhasználassék a függetlenségi párt terjedése ellen, hanem igazolni kell azt az alapot oly politikával, mely komoly és következetes munka útján meg tudja teremteni a nemzeti erő és jólét feltételeit.”¹⁸

A Mérsékelt Ellenzék nem lett homogénebb elődjénél: társadalmilag heterogén gyűjtőpárt, a 67-es alapú (nagybirtokos és értelmiségi) ellenzékiiség összefogó szervezete maradt. Tényleges célja Tisza megbuktatása,

¹⁷ Mikszáth 1888. október 24-i levele. Mikszáth Kálmán összes művei. Szerk. BISZTRAY GYULA és KIRÁLY ISTVÁN. 25. Bp. 1961. 25.

¹⁸ MÉREI GYULA, A magyar polgári pártok programjai (1867–1918). Bp. 1971. 94–95.

a hatalom megszerzése volt. A kiegyezési és okkupációs viták elhalkulásával azonban Tisza Kálmán rendszere megszilárdult, a miniszterelnök helyzete megingathatatlanra vált. Ezzel párhuzamosan megindult az új keletű ellenzék soraiból a visszavándorlás a Szabadelvű Pártba. Tisza felismerte 67-es ellenzéke gyengéit; soraikat és alkalmi szövetségeseiket magas állások, esetleg egy miniszteri tárca felkínálásával bomlasztotta. Az agráriusokhoz húzó gróf Széchényi Pál 1882-ben a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi tárca élére került; 1886-ban Apponyi nagy riválisa, a vezértárs Szilágyi is elunta a klerikálisok és az agráriusok fokozatos térnyerését, és otthagyta a pártot. A kormány – a Függetlenségi Párttal szinte hallgatólagosan összefogva – rendszeresen rombolta Apponyiék sorait, ellenzéki létjogosultságukat pedig egyenesen kétségbe vonta. Tisza csak egyetlen ellenzék volt hajlandó elismerni, a dualizmus rendszerében a kormány számára veszélytelen, kisszámú függetlenségiakat. A Mérsékelt Ellenzék fokozatosan a nagybirtokos érdekek előtérbe állítását képviselő párttá alakult, tömegbázis hiányában elődjéhez hasonlóan ezt is a lassú elmúlás veszélye fenyegette. Apponyi a 80-as évek derekától fokozatosan eltávolodott korábbi, a konzervatív reform irányába mutató eszméitől, és – saját bevallása szerint – jobb híján a közjogi kérdések felé fordult, hosszas tétovázás után megragadta a nemzeti jelszavak pártpolitikai kihasználásának régóta kínálgató lehetőségét. Már a párt 1884. évi programjában is hangsúlyt kapott a nemzeti hiúság legyeztetése. Apponyi hosszú és kanyargós közéleti pályájának első nagy fordulójához érkezett. Lassan kidolgozta a „dualizmus fejlesztésének”, a közös ügyek területén a „magyar jelleg kidomborításának” tanát. Amikor a 80-as évek második felében ismét napirendre került a hadseregfejlesztés, Apponyi alakította ki a közös ügyek úgynevezett koncessziós felfogását, amelynek alapján a közös hadsereg és a közös kiadások fejében nemzeti jogokat kell követelni. Új programja azonban csak később, a 90-es évek elején érett be, amikor csoportja Nemzeti Párt néven újjászerveződött. A közjogi vitákban ellenzéki álláspontra csúszó Mérsékelt Ellenzék nemzeti demagógiájával kitört az elszigeteltségből, egyben azonban a kiegyezés védelmét hirdető pártból a dualizmust valójában gyengítő politikai alakulássá változott.

A NEMZETI ELLENZÉK

A nemzeti ellenzéket a Mocsáry és Helfy irányítása alatt 1874-ben alakult Függetlenségi Párt és a bolygóként vele egy utat járó, Irányi Dániel által vezetett 48-as párt jelentették. A függetlenségek az állami önállóság kiterjesztését, a közös hadsereg, a közös minisztériumok és a delegációk eltörlését követelték, síkraszálltak az elemi demokratikus jogokért: a széles körű választójogért, az állam és egyház szétválasztásáért, a főrendiház reformjáért. Alapvető céljuk az ország teljes függetlenségének parlamenti úton való kiharcolása volt, amit azonban mindig mérsékeltek a birodalom két fele közötti kapcsolatok csendes tudomásul vételével. Irányiek nyíltan kimondták, hogy ők nem 49-es, hanem 48-as alapon állnak, tehát elfogadják Ausztria és Magyarország perszonálunióját, a függetlenségi anyapárt viszont úgy tett, mintha az ország önállóságának kérdését 49-es alapon, a teljes elszakadás útján akarná megteremteni. Tetteiben természetesen ő sem ment tovább Irányiéknál.

A függetlenségi irányzat társadalmi bázisát a volt közép- és kisbirtokos nemesek, honorácior értelmiségiek, kispolgárok alkották. Ez is gyűjtőpárt volt, sokféle ellenzékiesség fő gyűjtőpártja. Itt tömörültek a közép-nemesség intranzigens 48-as gondolkodású, a 67-es kiegyezéssel és a nagybirtok túlsúlyával megbékülni nem tudó tagjai, mindazok a liberálisok, akik nem bíztak a kiegyezés fennmaradásában és életképességében, akik azt vallották, hogy Magyarország jövőjét kizárólag az ország függetlensége biztosíthatja. Támogatói között nagy számban megtalálhatjuk a kossuthi hagyományokat ápoló magyar városi polgárokat, paraszti sorba süllyedt kisnemeseket, a kapitalista versenyben őrlődő kisiparosokat. A párt frakciónak bázisa nem sokban különbözött a volt balközéptől, inkább tudati tényezők és érzelmi motívumok határozták meg különállásukat. S ha nem is kötődött a társadalomnak csupán egyetlen rétegéhez, mégis elsősorban a közép- és kispolgárság érdekképviselőének tekinthetjük.

A Függetlenségi Párt az 1874. évi átszervezéssel, majd a kormánypártban bekövetkezett fúzióval az egész parlamenti pártrendszerhez hasonlóan valamelyest jobbra tolódott: demokratikus vezetői részben korábban elhaltak, részben visszaszorult a befolyásuk. Mocsáry Lajos ekkor már erősen közeledett a kiegyezés alap gondolatának elfogadásához,

mellette megnőtt azoknak a középbirtokosoknak a befolyása, akik még mindig önálló hatalmi igényeket melengetve ebben a pártban akarták tovább folytatni a korábbi balközépi politikát: a dualista keretek magyar nemzeti szempontú megreformálását. Frakcióharcai miatt Mikszáth „sokfejű pártnak” nevezte a függetlenségeket. Központi lapjuk, a nevével is a széthúzást takargató *Egyetértés* olvasott, jól szerkesztett újság volt. Az elsők közé tartozott, amit trafikokban és pályaudvarokon is árúsítottak. A hirdetéseket maga a szerkesztő, Csávolszky Lajos gyűjtötte, aki 1877–78-ban az orosz–török hadszíntérre is küldött tudósítót.

A politikai döntések születésében a függetlenségi ellenzék nem játszhatott döntő szerepet. Általában kevés (75–90) képviselője jutott be a képviselőházba, ahol reménytelenül emelte fel szavát a kormány politikája ellen. Fellépésének nagyobb súlyt adott, ha a 67-es alapon álló ellenzékkel próbált együttműködni; ez azonban a 48-asság fokozott feladására csábított.

A dualizmus rendszerében sokáig a függetlenségi pártok képviselték a tényleges ellenzékot, hagyományaik alapján ők állottak legközelebb a polgári liberalizmus demokratikus válfajához. Hosszú ideig minden népi elégedetlenség náluk csapódott le, s ezért külön is nagy népszerűsége tettek szert. Az értelmiségi és paraszti elégedetlenség mellett hozzájuk húzott a süllyedő kispolgári rétegek kétségbeesése, a munkásság egy részének szimpátiája, melynek érdekében többször nyújtottak be parlamenti interpellációkat. A boszniai válság idején, de még a 80-as években is, a párt alkalomszerűen felhasználta a munkásság tömegerejét is a nemzeti célú tüntetések szervezésénél. Határozott demokratikus függetlenségi politika azonban ezekben az évtizedekben sem alakulhatott ki. A parlamenti harc szintjén való megrekedés, a kormánynak kedvező parlamentáris játékszabályok maradéktalan elfogadása a Függetlenségi Pártot belecsorította a képviselőházi taposómalomba, látókörét beszűkítette 67 és 48 ellentétére. Hiába érezték vezetői a modern társadalom bajainak felgyülemelését, a szociális feszültségeket, az általános gazdasági fellendülés közepette ezek még nem jelentkeztek olyan átütő erővel, hogy a párt ne kerülhette volna meg őket. Bakay Nándor és Herman Ottó például egy függetlenségi alapon álló „iparospártot” akart szervezni, s felmerült az a gondolat, hogy a párt néhány parasztképviselőt is küldjön a parlamentbe. A tervekhez azonban nem sikerült megszerezniük az emigráns

Kossuth támogatását, aki következetesen ragaszkodott a tisztán függetlenségi törekvések fenntartásához, és állandóan a kiegyezési rendszer ellen kialakítandó nagy nemzeti egységfront lebegett a szeme előtt, amit nem engedett megbontani, pontosabban előre meggátolni az osztályellentétek előtérbe állításával. A nemzeti felszabadító mozgalmak klasszikus hagyományai szerint a függetlenségi küzdelmet éppen az osztályok összefogására akarta alapozni. A társadalmi rend, az új termelési viszonyok talaján kifejlődött szociális feszültségeket olyan betegségnek tekintette, amelyet majd a szabaddá lett ország – a fejlődésben előtte járók hibáiból tanulva – részben elkerülhet, részben orvosolhat, de legalábbis megakadályozhatja elhatalmasodását.

A közigazgatás kérdéseiben a függetlenségi ellenzék a reformkori hagyományokat őrizte. A megyék önállóságát a magyar államiság fennmaradása egyik sarkkövének tekintette. E municipalista felfogás értelmében a 67-es többségű parlamenttel szemben a vármegyékben kell felvenni a küzdelmet. A régi megyei önkormányzatot és az angol polgári önkormányzatot hasonló jelenségnek, nem felülről kiépített igazgatási szervezetnek, hanem a társadalomból alulról kinőtt autonóm szervezeti formának fogták fel. Ezek a hazai municipalista irányzatok is tartalmaztak a közigazgatás demokratizálására irányuló törekvéseket, ugyanakkor azonban érvelésük elősegítette a régi vármegye minél több maradványának megőrzését. A 70-es években Európa-szerte és Magyarországon is végbemenő közigazgatási centralizáció és a szakszerűsödés mindinkább kihúzta a talajt a municipalista törekvések alól. 1874-ben programjukban még felpanaszolták, hogy a kormány megölte a „törvényhatóságok állását, s vele az önkormányzatot, azon élénk részvételt a közügyek körül, mely a szellemi és anyagi előmenetelnek lehetett volna leghatósab emeltyűje”, s követelték „az ősi magyar önkormányzati rendszernek visszaállítását, a törvényhatóságoknak történelmileg kifejlett teljes hatáskörükbe és állásukba való visszahelyezését”.¹⁹ Egy évtized múlva a programok már mélyen hallgatnak az önkormányzat kérdéséről, a parlamentben is inkább hagyományból, mintsem meggyőződésből emelnek szót mellette. A régi vármegye fő pártfogó szónoka az amúgy is teljesen elszigetelődő Mocsáry maradt.

¹⁹ Uo. 196., 200–201.

A 80-as években új erők kifejlődése jelzi a Függetlenségi Párt belső átalakulását. Az erdélyi függetlenségi képviselők, elsősorban Ugron Gábor és Bartha Miklós 1881 márciusában készített programjukban már valóban a 67-es alapra helyezkedtek, amennyiben meghirdették a perszonáluniót, az önállóság „fokozatos” kiharcolását. Határozatuk szerint főleg a külügyekben kell fokozottan érvényesíteni a magyar beleszólást, és lépcsőzetesen kell haladni az önálló magyar hadsereg megteremtésének irányába. „Ha a körülmények úgy kívánják, nemzetünk vagyónának és polgáraink vérének védelmére – fejtegeti a program – a külügyi és hadi politika ellenőrzésére, felhagyva a támadás meddő terét, a delegációban is elfoglalandjuk őrálló helyünket.” A Függetlenségi Pártból ez a csoportosulás tette magáévá a hanyatló középirtok megmentése érdekében szorgalmazott újkonzervatív irtokpolitika egyes követeléseit. „A földirtok napról napra veszti értékét és jövedelmezőségét, gyorsan cserél gazdát, fenyegetően szaporodnak a irtoktalanok, kiknek növekedése bajainkat nemsokára társadalmi bonyodalmakkal tetézheti. A deposszedálás meggátolására keresni fogjuk az arisztokratikus hitbizomány és a »home states« demokratikus rendszere között a középutat, mely a forgalmi életet sem nyűgözi le.”²⁰ A szárnyait bontogató antiszemita mozgalom is erősen kikezdte a pártot, leginkább innen próbált híveket toborozni. A párt liberális vezetőinek nem kis erőfeszítés árán sikerült megakadályozni az antiszemitizmus elhatalmasodását és megőrizni a párt liberális alapállását.

1884-ben a Mocsáry Lajos által vezetett Függetlenségi Párt és az Irányi-féle 48-as párt Függetlenségi és 48-as Párt néven egyesült. Az újjászervezett párt vezetőjének Irányi Dánielt választották. A szeptember 29-én közzétett program elvetette ugyan az Ugron-féle fokozatosság elméletet, de elfogadta a perszonálunió gondolatát. Fenntartotta azonban a kiegyezésses rendszer felszámolásának követelését: a közös hadsereg, a közös minisztérium, a delegációk eltörlését. Programpontként szerepelt az alapvető demokratikus jogok biztosítása – „a személyes szabadságnak minden önkény ellen való biztosítása, a vallásszabadság megállapítása, ennek minden következményeivel együtt, úgyszintén a sajtó, gyülekezés és egyesülési szabadság” –, a maradék kiváltságok megszün-

²⁰ Uo. 207–208.

tetése, az adócsökkentés és a katonaidő leszállítása. A kivándorlás és a bevándorlás korlátozása mellett felbukkan a munkásvédelem gondolata. „Szívünkön hordozzuk a munkások sorsának javítását is. De úgy, hogy a társadalom alapjai meg ne ingattassanak különösen pedig a tulajdon sérthetatlensége csorbát ne szenvedjen.”²¹ Az egyesült pártból a perszonálunió elfogadása miatt kimaradt az öreg függetlenségi harcos, Madarász József, Ugronék pedig féllábbal a pártban, félig azon kívül állva kitarottak a „fokozatosság” módozatainak nyílt keresése mellett.

Amíg tehát a 67-es indulású Mérsékelt Ellenzék a közjogi vitába kapcsolódva a Deák-párti hagyományoktól, 67-től távolodott, a Függetlenségi Párt fokozatosan 67-hez közeledett. Nagy szerepet játszott ebben a függetlenségi gondolat eltorzulása, a soknemzetiségű Magyarország fenntartásának eszméje. Egyre kevesebben láttak lehetőséget politikai megbékélésre a magyar vezető rétegek és a nemzetiségek között, de vonakodtak ennek súlyos tanulságait levonni. A függetlenségi eszmét feladni nem merték, nem is akarták. A nemzetiségek felé közeledni ugyancsak nem mertek, de nem is kényszerültek rá. A kiegyezési rendszer a nemzetiségek politikai elnyomása útján megteremtette a Függetlenségi Párt számára is azt a kényelmes lehetőséget, hogy ne kelljen szembenéznie a kérdés tényleges súlyával, sőt a magyarosítás kérdésében együtt haladhatott a kormánypárttal, vagy akár túl is licitálhatta azt. Egyedül Mocsárynak volt bátorsága, hogy az ellenkező tanulságot vonja le. „Magyarország függetlenségét sohasem fogja kivívni – mondotta 1881-ben –, ha a nemzetiségeket meg nem nyeri. Egyrészt szembe állni a nemzetiségekkel, másrészt frontot csinálni Ausztria ellen, abszurd politika lenne.”²² Az egyesült Függetlenségi és 48-as Párt ezt a dilemmát úgy oldotta fel, hogy szép csendben, magának sem bevallottan közeledett 67-hez. A változásba belejátszottak személyes motívumok is. Egyes függetlenségi vezetők szabadulni igyekeztek az örök ellenzékiesség keserves jármából. Ezt mozdították elő az olyan tisztán érvényesülésre vágyó politikusok, mint Polónyi Géza, a parlamenti harcokban főszereplő polgárpolitikus, aki

²¹ Uo. 210–212.

²² Mocsáry Lajos nyilatkozata az 1881. évi országos értekezleten. *Egyetértés*, 1881. január 24. Idézi: KEMÉNY G. GÁBOR, Mocsáry Lajos (In: Mocsáry Lajos válogatott írásai) 55.

nem restellt magától Kossuthtól kérni igazolást arról, hogy ő sohasem akart 49-es pártot alakítani. A 80-as évek végén egyes függetlenségi politikusok már eljárogatnak az udvari ebédekre, fogadásokra, s miközben Kossuth híveinek mondják magukat, melegen gratulálnak a trónörökös eljegyzéséhez is.

A Függetlenségi Párt nagy népszerűségét jórészt 1848 tovább ható varázsának, valamint Kossuth Lajos támogatásának köszönhetette. A turini száműzött ugyan a párt egyik csoportosulásával sem azonosította magát, de leveleivel, taktikai tanácsaival változatlanul támogatta őket. Késő öregsége ellenére fáradhatatlanul és teljes szellemi frissességgel foglalt állást a vitás kérdések egész sorában. Szilárdan kitartott Magyarország teljes függetlensége mellett, bár nem számított sem forradalmakra, sem népfelszabadító nagy háborúra. Programja túlmutatott a teljes nemzeti függetlenségen: a dualista rendszerrel szemben egy jobb, liberálisabb megoldást, a kiútkeresés folyamatosságát jelentette. Kossuth fölismerete, hogy Magyarország állami fejlődése a Habsburg-monarchia, e pusztulásra ítélt történelmi képződmény keretei között megy végbe, és közvetlenül nincs kilátás a nemzeti mozgalom kibontakozására. De a történelem hozhat egyszer váratlan fordulatokat. Ennek tudatában határozta meg saját emigrációs föladatát. „Nem azért állok én még őrállásomon – írja –, mintha nekem abban kedvem telnék, hogy a jellemszilárdság satnyaságaival szemben rendíthetetlen következetességet fitogtassak... Én a magyar nemzet állami függetlensége nagy elvének jóformán utolsó képviselője vagyok az élők között. Minden igénytelenségem mellett is egy kapocs vagyok az elévülhetetlen jog s az esélyek változandósága közt.”²³

KISEBB ELLENZÉKI PÁRTOK

A nemzetiségi pártok a Tisza-kormány uralma alatt fokozatosan kiszorultak a parlamentből. Az 1875-ös választáson még 24, 1878-ban már csak 6, 1887-ben pedig 1 nemzetiségi programmal fellépő képviselő jutott át a választások buktatóin. A kormánypártban természetesen mindig voltak nem magyar képviselők, akik a maguk módján igyekeztek kisebb-nagyobb

²³ Kossuth Lajos iratai. IX. Sajtó alá rend. KOSSUTH FERENCZ (továbbiakban: Kossuth Lajos iratai) Bp. 1902. 149.

kedvezményeket kialkudni kerületüknek, s valamelyes informális összeköttetést is tartottak a kormány és a nemzetiségi mozgalmak között. Ezeket azonban nem fűzte szorosabb kapcsolat a nemzetiségek politikai törekvéseit elsősorban hordozó polgársághoz és értelmiséghez. A nemzetiségi pártok renegátnak tekintették, a nyilvánosság előtt igen élesen támadták és a társas életben is lehetőleg kerülték őket. Tisza Kálmán választási rendszere gyorsította a nemzetiségi pártok passzivitásba vonulásának folyamatát. A dualizmus megszilárdulásával párhuzamosan csökkent a nem magyar pártok parlamenti szereplése; önvédelmi harcuk régi formái kudarcot vallottak, a kilátástalanság miatt egyelőre feladták a parlamenti utat. Az ún. passzivitási politikában keresték a megoldást, a vármegyékbe, egyházi és kulturális szervezeteikbe visszahúzódva – az abszolutizmus kori magyar középnemesség passzív rezisztenciájának mintájára – várták azt a nagy politikai válságot, amely a dualizmust megrendítené vagy annak kereteit a nemzetiségek számára kedvezően módosítaná.

A Tisza-kormány az egyes nemzetiségek akkori politikai súlyának figyelembevételével különböző taktikát alakított ki minden nemzetiség irányában. A román nemzeti párt működését hallgatólagosan megtűrte, igyekezett azonban belülről, a mérsékelt áramlatok bátorításával gyöngíteni. A Királyföld különállásának, azaz a szászok privilégiumának föltszámolásával teljesen elrontotta viszonyát a szász politikusokkal, akik a parlamentben külön csoportot alkottak. Tisza helyzetét megkönnyítette, hogy maga Bismarck 1883-ban határozottan állást foglalt a magyarországi német nemzetiségi törekvések ellen. („A magyar birodalom erősödésére és egységére oly nagy politikai súlyt fektetünk, hogy ezzel szemben érzelmi kívánságainknak háttérbe kell szorulniuk.”²⁴) A szerb nemzetiségi politika Miletic 1876-os bebörtönzése óta nem okozott parlamenti kényelmetlenséget, a szlovákok és a kárpátukránok a kormány számára korábban sem jelentettek számottevő politikai ellenfelet. Az 1868-as liberális nemzetiségi törvény betartását – részben mert azt annakidején a nemzetiségek kevésnek találták és ellenségesen fogadták – a Tisza-kormány sem tekintette magára nézve kötelezőnek.

²⁴ Bismarck 1883. március 2-i utasítása a budapesti német főkonzulnak. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes. Bonn. Österreich 104. Bd. 8. A 3866.

A kormányzat nemzetiségi politikáját a helyi közigazgatás ültette át a gyakorlatba saját elképzelése és leleményessége szerint. A diszkrecionális hatalom rendszere, mely minden főbb feladat megoldási módozatát a főispánra bízta, elsősorban a nemzetiségek fölötti magyar hegemonia biztosítását szolgálta. A közigazgatási apparátus igyekezett a nemzetiségeket a megye politikai életéből is kiszorítani, s Tisza miniszterelnöksége alatt vált bevett szokássá, hogy a nemzetiségeket nyelvük és tradícióik mellőzésével, sőt részvételük nélkül is lehet kormányozni. Fennmaradt viszont a nemzetiségi elnyomás patriarchális rendszere is, melyben a formális jogegyenlőség, a magántulajdon szentsége mindenki számára egyformán érvényes. Gazdasági életüket a szabadverseny liberális alapelveinek megfelelően nem korlátozták, szervezeteik, vállalkozásaik ügykezelési nyelvét is tetszésük szerint választhatták. A nemzeti szervezkedés lehetőségeit viszont a kormány minden szinten igyekezett megnehezíteni és egyleteik működését gondosan szem előtt tartani. Az ország népességének felét kitevő nemzetiségek a napi politika számára elveszítették jelentőségüket. A hazai nem magyar népek értelmisége Tisza Kálmánt tekintette „a nemzetiségek eltiprójának”.

Az ellenzéki pártok közül a Mérsékelt Ellenzék volt a legharciasabb a nemzetiségekkel szemben, annak ellenére, hogy ebben a csoportosulásban is voltak nem magyarok, és programja is elismételte az ekkor még szokásos frázist, miszerint melegen óhajtja „tisztelni és méltányolni a haza nem magyar ajkú polgárainak törvényes jogait és hazafias kulturális törekvéseit”.²⁵ Egyik párt sem hangsúlyozta jobban – mondja Mocsáry – a kizárólagos magyar kultúrát, egyik sem hirdeti inkább, hogy nem paktál nemzetiségi csoportokkal.

A Függetlenségi Párt korábban kereste a kapcsolatot a nemzetiségekkel is. A fúzió utáni időkben azonban jóformán csak Mocsáry Lajos emeli föl szavát a nemzetiségekkel való együttműködés érdekében. Ő az 1868-as nemzetiségi törvény szigorú betartását követelte és tiltakozott az iskolai magyarosítás kísérlete ellen. Még hitt a megbékélés lehetőségében. Nézetivel pártjában is egyedül maradt, s 1887-ben a párt többsége kiüldözte soraiból. A méltányossága miatt a nemzetiségi publicisztikában „fehér hollónak” nevezett Mocsáryt tiszteletből a szerb nemzeti-liberális párt

²⁵ MÉREI GYULA, i. m. 95.

Újvidéken jelöltette, de csak a karánsebesi románok képviselőjeként sikerült újra bejutnia a parlamentbe. Elszigetelődését választóihoz írt búcsúlevelében azzal magyarázta, hogy nem akart ő is „szószólója lenni annak a struczmadár politikának, mely hazafias dolgot vél cselekedni, midőn a nemzetiségi kérdést a komoly megvitatás területéről leszorítja... a nemzetiségi pártok képviselőit a közéletből tényleg kirekeszti”.²⁶

A 80-as évek közepén tűnt fel a magyar parlamentben egy rövid életű párt, az Istóczy Győző által 1883 őszén alapított Országos Antiszemita Párt. Különleges terméke volt ez a hazai társadalmi-politikai fejlődésnek. Az újkonzervativizmus első szervezett fellépése a képviselőházban a kapitalista fejlődésben bekövetkező első társadalmi válságjelenségek, de nem kis mértékben az európai antiszemita pártalakulások visszatükröződése volt. Azt jelezte, hogy a kapitalizmus konzervatív kritikája gyorsan radikalizálódik, hirdetői veszélyes egységfrontot próbálnak kiépíteni a polgárság legdinamikusabb szárnya ellen. Megpróbálja átfogni „a valamennyi fennálló országos politikai párthoz tartozó antiszemita elemeket”.²⁷ A hirtelen felduzzadó párt nagyjából a függetlenségi, kisebbségi a közjogi alapon álló ellenzék és a Szabadelvű Párt soraiból verbuválódott, az onnan kiváló képviselőket tömörítette. A parlamentben azonban nem tudott gyökeret verni. Az 1884-es választásokon az általuk remélt 40–50 helyet nem sikerült megszerezniük, mindössze 17 mandátumhoz jutottak, s ez a kudarc megindította soraik bomlását. A párt még az 1884–87-es országgyűlési ciklust sem élte túl. Képviselőit a többi parlamenti párt ellenségesen fogadta, ami azután még az ebben a korban oly fontos személyi kapcsolatokat is megmérgezte. A vezér viszont pártjával különbözött össze, s már 1885-ben faképnél hagyta őket. 1887-ben még megválasztottak néhány antiszemita programmal fellépő képviselőt, a párt azonban rövidesen szétesett, s a 90-es években teljesen megszűnt.

Az antiszemitizmus elsősorban a parlamenten kívül ható áramlat volt, ismertetésére ezért a társadalmi viszonyok bemutatásánál térünk ki.

²⁶ Mocsáry Lajos levele a karánsebesi kerület választóihoz 1892. január 2-án. *Egyetértés*, 1892. január 3. Lásd: Mocsáry Lajos válogatott írásai. 541.

²⁷ MÉREI GYULA, i. m. 147.

A DZSENTRI POLITIKAI TÉRVESZTÉSE

Sokan mondták már a kortársak közül is Tisza Kálmán koráról, s hagyományként is az ment át a köztudatba, hogy az államapparátus különböző pozícióiba seregestül betóduló középbirtokosok – újabb keletű néven dzsentrik – vették most már teljesen kezükbe a hatalmat, ők merevítették meg az addig sem dinamikus közigazgatási rendszert, s egyben kasztszerű képződményként elzárták a polgárság és az alsóbb néprétegek elől a hivatali felemelkedés útját. Valóban: Tisza volt az – mint láttuk –, aki a fúzióval az 1867-es kiegyezésen kívül maradt dzsentrit, a keleti, Tisza-vidéki és erdélyi, főként protestáns középbirtokosokat is odasorakoztatta a liberális nagybirtokkal már 67-ben is szövetséges társaik mellé. Együtt volt tehát – a Függetlenségi Párthoz hű kis csoport kivételével – a kiegyezés táborában az egész középbirtokos osztály. Az államapparátus és a közigazgatás terebélyesedése közben Tisza valóban szélesre tárta a hivatalszervezet kapuit a dzsentri előtt. A kataszteri becselőbiztostól a szolgabírón át a kormányhivatalnokságig mindenütt megtaláljuk őket.

Csak hogy a dzsentri hivatalba áramlásának meggyorsulása paradox módon a hatalomból való kiszorulásának előrehaladását is jelzi. A kapitalista piacgazdálkodás térhódítása ugyanis leginkább a nemesi középbirtokokat kezdte ki. Csupán egy vékony rétege tudta gazdaságát fejleszteni, termelését korszerűsíteni. A dzsentri fogalma is jelentésváltozáson megy át, inkább e réteg hanyatló részére alkalmazzák; kevés számú korszerűen és nyereséggel gazdálkodó társuk, mint Széll Kálmán vagy Mocsáry Lajos, a köztudatban már nem számít közéjük. A dzsentri zöme már a jobbágyfelszabadítás óta a gazdálkodás elmaradott formái között tengődött, állandó hitelhiánnyal küszködött, rövid lejáratú, magas kamatú váltókölcönöket, uzsorakölcönöket kényszerült felvenni. Különösen az ország peremvidékein volt kedvezőtlen a helyzete, ahol a birtok rossz fekvésének, a rossz közlekedési viszonyoknak, a munkaerő és a hitel hiányának minden hátránya sújtotta. A polgári életforma térhódítása, az új divatú, pénzsórással egybekötött fényűzés, a politizálás költségei és a dzsentri nagyúri életmódja tovább növelte adósságait. Ha hosszú lejáratú jelzálogkölcönhöz jutott, annak jó részét elvitte a régebbi adósságok törlesztése. Zömük megmaradt ugyan a zsugorodó ősi birto-

kon, de nagyra nőtt azoknak a száma, akik „ráfanyalodtak az állam kenyerére”.

A középbirtok gazdasági hanyatlásával elvesztette függetlenségét, önálló politikai arculata erősen elhalványodott. Hivatalba vonulásával pusztulásának hosszú, a következő évtizedekben tetőző utolsó szakasza vette kezdetét. Ez a hanyatlás a politikai erőviszonyokban is eltolódást okozott: a középbirtok lépésről lépésre hátrálni kényszerült a nagybirtok előtt. A hatalmi viszonyok a nagybirtok javára módosultak, s ha nem is gazdasági súlyának arányában, de közvetítő csatornákon keresztül megnövekedett a polgári eredetű tőkés rétegek beleszólása a politika irányításába.

Tisza Kálmán nem állította meg a dzsentrí visszaszorulását, mint ahogy nem állíthatta meg a középbirtok hanyatlásának természetes folyamatát sem. Számára most már az volt a fő kérdés, hogy ki legyen a középbirtok politikai örököse, kit használhat fel ellenerőként a gazdasági és politikai hatalmát keményen őrző nagybirtok ellensúlyozására. A Tisza-kormány – mint intézkedései tanúsítják – a polgárságban, a tőkében kereste a középbirtok örökösét. Ennek erősítését és támogatását tűzte célul, felnövekedéséig azonban szükségesnek tartotta, hogy a hatalmi egyensúly fenntartása érdekében továbbra is igénybe vegye a dzsentrí szolgálatait, annál is inkább, mert sohasem mondott le teljesen ennek polgárosításáról. A középbirtokosság Tisza Kálmán alatt önálló hatalmi tényezőből a kormány megbízható eszköze lett, egyszerű csatlóssá szelődött, s egyben közvetítő réteget képezett az uralkodó osztályok két gazdaságilag is önálló csoportja, a nagybirtok és a burzsoázia között. Az új helyzetnek, a dzsentrí új szerepének megfelelően építette át a kormány a középbirtokos osztály régi bástyáját, a vármegyét.

A KÖZIGAZGATÁS KORSZERŰSÍTÉSE

A Szabadelvű Párt és a parlamenti ellenzék a modern nyugati polgári intézmények hazai megteremtését tekintette a kormányzat és a törvényhozás fő feladatának. A közigazgatás kiépítése során két fő, egymással ellentétes álláspont alakult ki. A mindenkori kormányok és a kiegyezés híveinek nagyobb része centralizált állami közigazgatást szándékozott létrehozni. Ezt támogatta a polgárság és a nagybirtokos arisztokrácia is.

A Függetlenségi Párt és a megyei dzsentri számottevő része viszont saját hatalmi pozíciói, vezető szerepe maradványainak védelmében a megyék széles körű önkormányzatának fenntartása mellett foglalt állást. Az adminisztráció nagyarányú korszerűsítését tehát pártpolitikai szempontok nehezítették. A kor ideológiájának szemszögéből a vármegye alapjaiban támadhatatlan volt. Ezt tekintették az ország függetlenségét biztosító egyik fő bástyának, amelynek falai védelmet nyújtottak, s szükség esetén újból védelmet nyújthatnak a Habsburgok abszolutisztikus törekvéseivel szemben. A megyék államosítását a dzsentri és a függetlenségi ideológia ellenében nem lehetett megvalósítani. Hiányzott az ehhez szükséges pénz is, hiszen a közigazgatás államosítása nyomán az államnak egyedül kellett volna fizetnie a megyék és a törvényhatósági jogú városok tisztviselőit, ami újabb megterhelést jelentett volna a kincstár számára. Az örökségbe kapott megyerendszer viszont az államnak is olcsó volt, mivel eleve önellátásra rendezkedett be. A vármegyék az általuk beszédett törvényhatósági pótdából fizették tisztviselőiket.

Tisza Kálmán a polgári jellegű miniszteriális kormányrendszer és a feudális hagyományú, részben ellenzéki megyerendszer egyidejű fenntartásával fokozatosan kiterjesztette az állam hatáskörét a megyei élet mind szélesebb területeire. A Tisza-kormány meghagyta ugyan az 1870-ben már erősen korlátozott megyei autonómiát, de új rendelkezéseivel szűkítette a választott tisztviselők számát. Ezentúl a főispán nevezte ki az orvosokat, a levéltárnokot, a számvevőt. A megye önállóságára súlyos csapást mért a közigazgatási bizottságok megteremtése. A dualizmus korának talán legbonyolultabb, legnehezebben érthető és legvitatottabb közigazgatási törvénye, az 1876: VI. tc., a kiegyezés óta kiépített állami szakigazgatás és a régi törvényhatósági közigazgatás összhangját teremtette meg, egy testületbe, a közigazgatási bizottságba vonva össze a különféle igazgatási ágak helyi vezetőit. Az új testület látszólag az önálló vármegye és a központi hatalom kiegyezését hozta meg: 21 tagjából 10-et a kormánytól teljesen független megyegyűlés választott, további 5 (az alispán, a főjegyző, a tiszti ügyész, a főorvos és az árvaszéki elnök) ugyancsak megyei tisztviselő volt, míg a központi hatalomnak mindössze 6 képviselője (a főispán, az adófelügyelő, a tanfelügyelő, a postaigazgató, az ún. államépítészeti hivatal vezetője és a királyi ügyész) kapott helyet benne. Ez a megyei minisztériumnak tekinthető új szerv ellenőrizte a tör-